

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ & ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ**

**ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ:
«ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»**

**ΚΟΥΡΑΧΑΝΗΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ
Α.Μ.: 3311Μ011**

**Επιβλέπων Καθηγητής: Μελετιάδης Χαράλαμπος
Μέλη Επιτροπής: Λύτρας Ανδρέας
Τσοτσορός Ευστάθιος**

ΑΘΗΝΑ 2014

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ:
«ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

ΚΟΥΡΑΧΑΝΗΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ

Τριμελής Επιτροπή

- Μελετιάδης Χαράλαμπος (επιβλέπων)
- Λύτρας Ανδρέας
- Τσοτσορός Ευστάθιος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα.....	7
1.Γεώργιος Σκληρός.....	10
Α. Το κοινωνικό μας ζήτημα.....	10
Β. Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης.....	18
Γ. Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού.....	20
2. Γιάννης Κορδάτος.....	29
Α. Η Επανάσταση του 1821.....	29
Β. Το γλωσσικό ζήτημα.....	35
3. Κοινωνιολογικός λόγος και περιοδικά.....	40
Α. Αβροτέλης Ελευθερόπουλος.....	40
Β. Πέτρος Ζήσης.....	49
Γ. Ευάγγελος Λεμπέσης.....	54
4. Παναγιώτης Κανελλόπουλος.....	58
Α. Κοινωνιολογία.....	59
Β. Το γλωσσικό ζήτημα.....	62
Γ. Πνευματικός άνθρωπος.....	65
Δ. F.Tonnies.....	66
Ε. Ο Alfred Weber και η ιδέα της πρόοδου.....	67
ΣΤ. Άτομο και Ατομικισμός.....	69
Ζ. Η κοινή γνώμη και η έννοια του συρμού.....	72

5. Αλέξανδρος Παπαναστασίου.....	75
Α. Το γλωσσικό ζήτημα.....	76
Β. Εθνικισμός.....	79
Γ. Το Αγροτικό ζήτημα.....	84
6. Επίλογος.....	92
7.Βιβλιογραφία.....	93

Προλεγόμενα

Ο βασικός στόχος της διπλωματικής μας μελέτης είναι να διερευνήσουμε τις απαρχές της κοινωνιολογικής επιστήμης και τους πρώτους κοινωνιολόγους στην Ελλάδα. Η αφετηρία της σκέψης μας είναι να δούμε αν συνδέεται και στην Ελληνική περίπτωση η ανάδυση της κοινωνιολογίας ως επιστήμης με ορισμένα ιστορικά γεγονότα, όπως γνωρίζουμε ότι συμβαίνει σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής ηπείρου. Στη Γαλλία, λόγω χάρη η ανάδυση της κοινωνιολογίας σχετίζεται με το ιστορικό γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 και αντιστοίχως στην Αγγλία με την Βιομηχανική επανάσταση του 18^ο αιώνα. Τα γεγονότα αυτά είναι βεβαίως μεγάλης σημασίας και αλλάζουν τη ζωή, την σκέψη με τρόπο ριζικό. Στο πεδίο της Ελληνικής κοινωνίας θα μπορούσαμε ενδεχομένως να συσχετίσουμε την εμφάνιση της κοινωνιολογικής σκέψης με γεγονότα, όπως το αγροτικό ζήτημα. Συναφές με το προηγούμενο είναι το ζήτημα της χρονολόγησης. Στην βιβλιογραφία συνήθως θεωρούμε ότι η σύσταση το 1908 της Κοινωνιολογικής εταιρίας του Αλέξανδρου Παπαναστασίου εγκαινιάζει την νέα επιστήμη. Αν όμως επιμείνουμε στην συσχέτιση με το αγροτικό ζήτημα δεν θα ήταν εύκολο να εγκαθιδρύσουμε μια σχέση με τον σαφή αστικό εκσυγχρονιστικό προσανατολισμό που είχε η κοινωνιολογική Εταιρεία. Αντίθετα θα μπορούσαμε να δούμε αν εργασίες γενικότερης σκόπευσης μπορούν να θεωρηθούν ότι βρίσκονται στην αφετηρία της νέας επιστήμης.

Αφορμή για την επιλογή του θέματος αποτέλεσε η προσωπική μας επιθυμία να γνωρίσουμε και να κατανοήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος την ανάδυση του κοινωνιολογικού λόγου στην Ελλάδα. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι θα χρειαστεί να γίνουμε λίγο αυτοβιογραφικοί. Δεν θα ισχυριστούμε ότι το ερέθισμα μας ήταν η παραμονή μας στη γενέτειρα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, στο Λεβίδι Αρκαδίας, αλλά κάτι τελείως διαφορετικό.. Γνωρίστηκα για πρώτη φορά με το έργο του Γιάννη Κορδάτου « Τα Αμπελάκια και ο μύθος για το συνεταιρισμό τους», στα χρόνια του Λυκείου, εξαιτίας μιας τυχαίας αναζήτησης στην βιβλιοθήκη του πατέρα μου. Αργότερα, όταν για πρώτη φορά πλησίασα το έργο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου , ο οποίος μολονότι αντίθετης προοπτικής από τον Κορδάτο μου επέτρεψε να καταλάβω σε τι διαφοροποιείται η ενεργητική εμπλοκή στην πολιτική από την θεωρητική ενασχόληση με την κοινωνιολογία. Το άλλο γεγονός έλαβε χώρα σχεδόν μια δεκαετία μετά και σχετίζεται με την παρακολούθηση συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο στην Παλαιά Βουλή. Μέσα από

την παρακολούθηση, συνειδητοποίησα ότι ο Κανελλόπουλος δεν υπήρξε μόνο πολιτικός, αλλά και επιστήμονας με ποικίλα ενδιαφέροντα που σχετίζονταν άμεσα με την κοινωνιολογία.

Από τέτοιες κατευθύνσεις, ξεκινώντας, αποφάσισα να καταφύγω στην διπλωματική εργασία σε μία κατά κάποιο τρόπο αναλυτική παρουσίαση σημαντικών Ελλήνων κοινωνιολόγων του μεσοπολέμου από τους οποίους οι βασικότεροι είναι οι Γεώργιος Σκληρός, Γιάννης Κορδάτος, Αβροτέλης Ελευθερόπουλος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Αλέξανδρος Παπαναστασίου και άλλοι. Αυτούς θα τους συναντήσει ο αναγνώστης στα επόμενα κεφάλαια. Τα πρόσωπα αυτά βεβαίως δεν είναι οι μοναδικοί που εντρυφούν στη νέα επιστήμη. Σε σημαντικά επιστημονικά περιοδικά των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, όπως το *Αρχείο οικονομικών και κοινωνικών επιστημών* του καθηγητή της ΑΣΟΕΕ¹ Δημήτριου Καλιτσούνακι, η *Επιθεώρηση κοινωνικών και νομικών επιστημών* της ομάδας των «Κοινωνιολόγων» και το *Αρχείο φιλοσοφίας και θεωρίας επιστημών* των Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Κωνσταντίνου Τσάτσου και Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου. Η παρουσίαση αυτού του υλικού είναι περισσότερη θεματική προσπαθώντας να κατηγοριοποιήσει το έργο των πρώτων Ελλήνων κοινωνιολόγων. Φροντίσαμε όμως ο αναγνώστης να μην χάνει το νήμα της χρονικής εξέλιξης των σχετικών ιδεών.

Η μελέτη μας έτσι απαρτίζεται από έξι κεφάλαια. Στα δύο πρώτα κεφάλαια αναφερόμαστε στους μαρξίζοντες κοινωνιολόγους Γεώργιο Σκληρό και Γιάννη Κορδάτο αντίστοιχα. Από την εργογραφία τους επιμείναμε να προσεγγίσουμε το πώς αντιλαμβάνονται την έννοια του ιστορικού υλισμού και πως την εξειδικεύουν στις κοινωνιολογικές αναλύσεις σχετικά με την Επανάσταση του 1821. Στο 3^ο κεφάλαιο εξετάζουμε τον κοινωνιολογικό λόγο των Αβροτέλη Ελευθερόπουλου, Πέτρου Ζήση και Ευάγγελου Λεμπέση, όπως εμφανίζεται κυρίως μέσω της αρθογραφίας στο Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών ή σε άλλα περιοδικά. Θεωρούμε ότι ιδίως για τον Αβροτέλη Ελευθερόπουλο το βασικό θεωρητικό του έργο παράχθηκε στη Γερμανία και την Ελβετία, ενώ απεικασματα του σχετικά με την νεοελληνική πραγματικότητα εμφανίζονται με την επιστροφή του στην Ελλάδα και για αυτό προτιμήσαμε να προσεγγίσουμε την σχετική του αρθογραφία. Στη μελέτη μας διαπιστώνουμε τη συνάφεια της κοινωνιολογίας με άλλες επιστήμες, προπάντων τη φιλοσοφία. Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρούμε να κατανοήσουμε τις επεξεργασίες του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ιδίως εκείνες που αφορούν στη διασύνδεσή των κοινωνικά με τα πολιτιστικά ζητήματα, όπως λόγου χάρη το

¹ Πρόκειται για συντομογραφία της παλιάς ονομασίας του σημερινού Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο βρίσκεται στην οδό Πατησίων.

γλωσσικό ζήτημα που γνώρισε μεγάλες εντάσεις στη περίοδο του μεσοπολέμου. Στο πέμπτο κεφάλαιο θα επικεντρωθούμε στην θεωρητική εργασία του Αλέξανδρου Παπαπαναστασίου, ιδίως σε ότι αφορά την συμβολή του στην εννοιολόγηση του εθνικισμού. Όπως διαπιστώνει ο αναγνώστης η παρουσίαση μας έχει μια ορισμένη επιλεκτικότητα, διότι δεν μας ενδιέφερε απλώς μια ιστορικιστική προσέγγιση, αλλά μια διατύπωση ορισμένων κριτικών διαπιστώσεων και σκέψεων σχετικά με το πώς αντιλαμβανόμαστε τα πρώτα βήματα της κοινωνιολογικής επιστήμης στην χώρα μας. Στο τέλος η παρούσα μελέτη περιλαμβάνει μια συνόψιση των διαπιστώσεων της ανάλυσης.

1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΚΛΗΡΟΣ

Ο Γεώργιος Σκληρός (1878-1919) είναι ο πρώτος κοινωνιολόγος με τον οποίο θα ασχοληθούμε. Η επιλογή μας στηρίζεται στο γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου με την «Κοινωνιολογική Εταιρεία» του εμφανίστηκαν ένα έτος πιο αργά από τον Σκληρό. Συγκεκριμένα η «Κοινωνιολογική Εταιρεία» ξεκίνησε να δραστηριοποιείται επίσημα το 1908, ενώ ο Γεώργιος Σκληρός εξέδωσε το πρώτο του πόνημα, «Το Κοινωνικό μας Ζήτημα», το 1907. Ο Γεώργιος Σκληρός στράφηκε προς τις κοινωνιολογικές μελέτες κατά την εποχή της φοίτησης του στην Λειψία και το «Κοινωνικό μας ζήτημα» αρχίζει να ασκεί την επίδραση του στην Ελληνική πνευματική ζωή εφόσον μέρη του δημοσιεύονται σε Ελληνικά λογοτεχνικά έντυπα.² Κατά κύριο λόγο θα ασχοληθούμε με τα τρία του αυτοτελή έργα: «Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού», «Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης» και το πρώτο του πόνημα, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα», το οποίο αποτελεί αφετηρία της ανάλυσης μας. Στα συγκεκριμένα έργα εκθέτει τον προβληματισμό του για την εξέλιξη της μητέρας πατρίδας³ Ελλάδας και τις σκέψεις του για τις έννοιες, πόλεμος και ειρήνη με μαρξιστική χροιά.

A. Το Κοινωνικό μας Ζήτημα

Αφετηρία της σκέψης του είναι «η κακή κατάσταση της πατρίδας μας»⁴. Στην ανάλυση του αναζητά τις κακοδαιμονίες της Ελληνικής κοινωνίας του 1907, κάνοντας μια αναδρομή στο

² βλ. ενδεικτικά «Μια γνώμη για τον αγώνα», *Νουμάς*, αρ.260, 9 Σεπτέμβρη 1907. Για το «Νουμά» βλέπε Καλογιάννης φιλολογική εφημερίδα «ο Νουμάς».

³ Υπενθυμίζουμε την ιδιαιτερότητα της ζωής του Σκληρού. Δεν έζησε ποτέ στην Ελλάδα, αν και το επιθυμούσε. Οι σταθμοί της ζωής του είναι η Τραπεζούντα που γεννήθηκε, η Ρωσία (1901-1905), και η Αίγυπτος, το 1911, που είναι πιο κοντά στην Ελλάδα και το Ελληνικό στοιχείο ήταν έντονο. Για περισσότερα στοιχεία σε σχέση με τη ζωή του βλ. Αξελός Λ., *Γ. Σκληρός: Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Στοχαστής, 1970, σελ.9-17 και Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Ο Γ.Σκληρός στην Αίγυπτο: σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2006.

⁴ Σκληρός Γ., *ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ ΜΑΣ ΖΗΤΗΜΑ*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, 1922, σελ.9.

παρελθόν, και συγκεκριμένα στην Ελληνική Επανάσταση του 1821, αναλύοντας παράλληλα την κοινωνική δομή της χώρας.⁵

Ειδικότερα για τον Σκληρό, ορισμένα «συμπτώματα» του έθνους, όπως το πολίτευμα και η αθλιότητα των πολιτικών⁶ δεν αποτελούν τα πραγματικά αίτια για την μη πρόοδο της χώρας. Έχει μία εναλλακτική αντίληψη για τις αιτίες των δεινών που δεν είναι ωραιοποιημένα ιδεαλιστική, γιατί σε γενικές γραμμές η κοινωνική και πολιτική εξέλιξη της χώρας είναι σε στασιμότητα και αναντίστοιχη με τα αναπτυγμένα κράτη της δυτικής Ευρώπης. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η Ελλάδα «δεν έχει πολιτικά κόμματα με ορισμένες αρχές και πεποιθήσεις, αλλά ούτε καν άτομα με ορισμένες κοινωνικές ιδέες, με οπωσδήποτε πρωτότυπο και συνεπές σύστημα κοινωνικής αντιλήψεως.»⁷ Στη συνέχεια κάνει μια διάκριση ανάμεσα στον ορθό επιστημονικό λόγο και τον λανθασμένο. Από την μία πλευρά έχουμε τον «λανθασμένο» που φέρει υποκειμενικά χαρακτηριστικά και από την άλλη, τον «ορθό» αντικειμενικό τρόπο. Η ορθή επιστημονικότητα για τον Σκληρό δεν βασίζεται σε ιδέες που πολλοί με υποκειμενικό τρόπο να θεωρούν ότι περιέχουν την απόλυτη αλήθεια, αλλά ο ίδιος θεωρεί ότι υπάρχει:

Η δευτέρα αντικειμενική μέθοδος ημπορεί να ληφθή υπ' όψιν και να χρησιμεύσει ως βάσις οποιασδήποτε στερεάς επιστημονικής εργασίας και μελέτης.⁸

Στην αντικειμενική μέθοδο αποβάλλουμε τις προσωπικές μας αντιλήψεις και διατυπώνουμε, όσο γίνεται, τα γεγονότα με έναν ουδέτερο αξιολογικά τρόπο, ώστε να φθάσουμε στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης βασισμένοι μόνο στα αντικειμενικά γεγονότα.

Η συγκεκριμένη είναι η β' έκδοση, η οποία πραγματοποιήθηκε τρία χρόνια μετά το θάνατο του Σκληρού. Σε αυτή την έκδοση περιέχεται προλογικό σημείωμα του σοσιαλιστή Νίκου Γιαννιού.

⁵ Μπουμπούς Γ., *Η Ελληνική Κοινωνία στην πρόωμη Μαρξιστική Σκέψη: Γ. Σκληρός- Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, τόμος Α, Διδακτορική διατριβή, σελ. ζ.

Με βάση την διατριβή μαθαίνουμε για ένα σχήμα που είχε ο Σκληρός για την ερμηνεία της επανάστασης του 1821. Ο Μπουμπούς συγκεκριμενοποιεί τη σκέψη του λέγοντας πως η επανάσταση θεμελιώθηκε ιδεολογικά στο εθνικό φρόνημα των Ελλήνων αστών και ότι (η επανάσταση) ήταν αποτέλεσμα της αστικού τύπου οικονομικής ανάπτυξης του Ελληνικού στοιχείου μέσα και έξω από την Οθωμανική αυτοκρατορία.

⁶ ό.π, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, σελ.9.

⁷ Στο ίδιο, σελ.10.

⁸ Στο ίδιο, σελ.14.

Οι διακηρύξεις αυτές δεν μας αποτρέπουν από το να αναρωτηθούμε για την ακρίβεια αυτής της αντικειμενικότητας στο «κοινωνικό ζήτημα». Κατά την γνώμη μας ο Σκληρός είναι συνεπής προς αυτές. Αποφεύγει τον υποκειμενισμό και προσπαθεί να ακολουθήσει την αντικειμενική μέθοδο, όπως την προσδιόρισε. Μας προτείνει με μια ψυχρή επιστημονικότητα να δούμε τα πράγματα με ένα νέο τρόπο. Καταλήγει σε αυτόν μέσα από προσωπικά βιώματα και γνώσεις που έχει αποκτήσει ήδη από την εποχή της Ρωσίας.⁹ Αυτό που τον κάνει να ξεχωρίζει όμως, είναι η διαφορετική του οπτική. Ενσωματώνει στην ανάλυση του, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας του Μαρξ και δεν δίνει όλο το βάρος της προσοχής του πλέον στην πολιτική διάσταση των ιστορικών αλλαγών. Το ενδιαφέρον του αρχικά μετατοπίζεται και κατευθύνεται στις οικονομικές και εν γένει κοινωνικές συνθήκες.¹⁰ Οι οικονομικές συνθήκες σχετίζονται με τα υλικά αγαθά. Ωστόσο παρατηρεί ότι υπάρχει και μία μεταβολή σε αυτή τη σχέση.

Η ύπαρξις όμως εντός της κοινωνίας, υλικών αγαθών και η ουχί δικαία και ίση διανομή αυτών, γεννά τη διαφορά μεταξύ των ανθρώπων, τας κοινωνικάς τάξεις.¹¹

Διαπιστώνουμε ότι ο Σκληρός διατυπώνει μία διαλεκτική αντίθεση κοινωνικής ζωής, τον ταξικό ανταγωνισμό, ή γνωστό και ως ταξική πάλη, την οποία θεωρεί ως βασικό συστατικό της ιστορικής εξέλιξης και προόδου. Πάντα, σε όλες τις κοινωνίες, μας λέει κάποια ομάδα ανθρώπων κυριαρχεί και μπορεί στην αρχή οι περισσότερες κοινωνικές τάξεις να ενώνονται με τα ίδια ιδεώδη για ένα κοινό σκοπό, στο τέλος όμως αυτή η εμπιστοσύνη που έχει οικοδομηθεί, γκρεμίζεται και επικρατεί το δίκαιο του ισχυρότερου. Μία είναι η κυρίαρχη ιδεολογία, ή όπως ο ίδιος λέει:

⁹ Ένας σπουδαίος σταθμός της ζωής του Γεώργιου Σκληρού ήταν η Ρωσία, γιατί εκεί γνώρισε τις σοσιαλιστικές ιδέες και την κοινωνιολογία που την αγάπησε περισσότερο από την Ιατρική. Εκεί επηρεάστηκε από τον κύκλο του Μαρξιστή Plekhanov. Ο Plekhanov έχει μιλήσει διεξοδικά για τον επιστημονικό σοσιαλισμό (βλ. Plekhanov G., *Τα θεμελιώδη προβλήματα του Μαρξισμού*, Αθήνα, Γεράσιμος Αναγνωστίδης, 197;.) και για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, όπου ο «οικονομικός παράγοντας» πρέπει να είναι το βασικό στοιχείο ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας (βλ. Plekhanov G., *Η φιλοσοφία της ιστορίας και ο ρόλος της προσωπικότητας*, Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική, 1956).

¹⁰ ό.π., *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, σελ.16.

¹¹ Στο ίδιο, σελ.15.

Τα επίσημα ιδεώδη της κοινωνίας είναι πάντοτε τα ιδεώδη της κυριαρχούσης τάξεως, η οποία δια της βίας ή της απάτης επιβάλλει αυτά εις τας λοιπές τάξεις.¹²

Ποιες είναι οι κοινωνικές τάξεις που θεωρεί ο Σκληρός; Όλες εμφανίζονται στην ίδια εποχή ή διαφορετικές εποχές καθορίζονται από την εμφάνιση διαφορετικών τάξεων; Μία άλλη ενδεχόμενη απορία ενδέχεται να είναι η εποχή που προσιδιάζει σε κάθε τάξη. Άξιο αναφοράς είναι ότι ο Σκληρός δείχνει αρχικά την κοινωνική δομή στην Ευρώπη και όχι στην Ελλάδα. Η τριάδα των τάξεων είναι οι ευγενείς, οι αστοί και τέλος το εργατικό προλεταριάτο. Οι ευγενείς είναι οι κύριοι εκπρόσωποι του φεουδαρχικού καθεστώτος και είναι απομεινάρια του παρελθόντος με τα αντιδημοκρατικά¹³ τους ιδεώδη, καθώς πλέον τα δεδομένα έχουν αλλάξει¹⁴ και έχουμε την ανάδυση και την κυριαρχία μιας νέας τάξης, των αστών. Στη συνέχεια μιλάει για στάδιο εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας, οπότε αυτή μετατράπηκε από φεουδαρχική σε καπιταλιστική και αυτή η αλλαγή βρήκε απροετοίμαστους τους ευγενείς. Το νέο όπλο κοινωνικής δύναμης ήταν η κατοχή κεφαλαίου και σε αυτή την ιστορική εξέλιξη η ευγενική καταγωγή έπαψε να έχει την ίδια βαρύτητα, όπως στο παρελθόν. Η μη συσσώρευση χρήματος από τους ευγενείς στο νέο «χρηματιστικό και βιομηχανικό» κοινωνικό καθεστώς τους αφαίρεσε την δύναμη τους.¹⁵ Οι αστοί το κατάλαβαν και με την βοήθεια της εργατικής τάξης εκθρόνισαν τους ευγενείς, αφού πρώτα υποσχέθηκαν πολιτικές ελευθερίες και έτσι από το «ελέω θεού» περάσαμε στην «θέληση του λαού» της καπιταλιστικής κοινωνίας.¹⁶ Δυστυχώς όμως αυτή αρχή ήταν μια φρούδα ελπίδα για την εργατική τάξη, γιατί η ουσία της δεν τηρήθηκε. Μία χαρακτηριστική πρόταση του Σκληρού συμπυκνώνει τα προαναφερθέντα:

Αι πολυθρύλλητοι πολιτικά ελευθερίαί κατεπατούντο και εδολιεύοντο σε κάθε βήμα προς όφελος πάντοτε των ισχυρών.¹⁷

¹² Στο ίδιο, σελ.15-16.

¹³ Εκτός αυτού, έχουν φροντίσει να έχουν με το μέρος τους το σύνολο των ιερωμένων. Από την πλευρά της επιστήμης, της φεουδαρχικής κοινωνίας, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για κάτι νέο και ριζοσπαστικό, καθώς αντικειμενικότητα δεν υφίσταται. Ο λόγος είναι η κυριαρχία θεοκρατικών αντιλήψεων. Βλ. σημείωση 17.

¹⁴ Στο ίδιο, σελ.18-19.

¹⁵ Στο ίδιο, σελ.20-21.

¹⁶ Στο ίδιο, σελ.22.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ.23.

Στο κείμενο του Σκληρού μπορούμε να εντοπίσουμε και μια πρώτη αναφορά στην παγκοσμιοποίηση. Συγκεκριμένα δεν αναφέρεται σε αυτόρκες κοινωνίες που ζουν απομονωμένα, χωρίς επαφή με τον έξω κόσμο, αλλά σε μία παγκόσμια κοινότητα.

Η διαρκής ανάγκη ξένων αγορών, συνέτεινε εις την πρωτοφανή τελειοποίηση των μέσων της συγκοινωνίας, καταστρέφουσα συνάμα τα χωρίζοντα τους λαούς εμπόδια, μετατρέπουσα αυτούς εις εν οικονομικόν όλον...και βαθμιαίως αποκτούν κοινόν πολιτισμό, κοινά ιδεώδη, κοινή ψυχολογία.¹⁸

Η αναφορά στην παγκοσμιοποίηση του επιτρέπει να μεταβεί και να συζητήσει το ζήτημα σχετικά με την ένδεια παραγωγής πολιτισμού¹⁹ στην τέχνη, το θέατρο και την φιλολογία και τον πρωταγωνιστικό ρόλο που εντοπίζει στην αστική κοινωνία. Ταυτόχρονα δεν παραλείπει να σχολιάσει την εξέλιξη των επιστημών, καθώς βλέπει πρόοδο στις θετικές επιστήμες και παράλληλα τίποτα το ιδιαίτερο στις ανθρωπιστικές και πολιτικές επιστήμες.²⁰ Οι αστοί²¹ με τον πλούτο τους και την κυριαρχία τους στις σχέσεις εκμετάλλευσης, παρά την ύπαρξη ισχυρής τάσης προς τις μεταρρυθμίσεις, δίνουν το κακό παράδειγμα, καθώς προάγουν τις ατομικιστικές τάσεις.²² Για αυτό τον λόγο εναποθέτει τις ελπίδες του για την επίτευξη κοινωνικής ισορροπίας στο εργατικό προλεταριάτο παρά την ύπαρξη των αποτυχιών του παρελθόντος. Ο Σκληρός ασπάζεται την άποψη του Μαρξ ότι η σημαντικότερη τάξη στην ιστορία είναι το προλεταριάτο και καυτηριάζει την απέχθεια των πλούσιων χωρικών και των αριστοκρατών για τους «απόκληρους της μοίρας, το προλεταριάτο».²³ Ο Σκληρός καταρτίζει έναν πίνακα με τα βασικά

¹⁸ Στο ίδιο, σελ.23-24.

¹⁹ Στο ίδιο, σελ.50.

²⁰ Στο ίδιο, σελ.25.

²¹ Προβαίνει στον διαχωρισμό των αστών σε υποκατηγορίες. Καταρχήν κάνει λόγο για μεγάλους και μικρούς αστούς με κοινή κουλτούρα. Παρ'όλα αυτά επαναπροσδιορίζει τους μεγαλοαστούς, ως πλουτοκρατία, σε δύο υποκατηγορίες. Έχουμε καταρχήν τραπεζίτες και μεγαλοβιομηχάνους που αποτελούν τους μεγάλους αστούς. Στη συνέχεια ακολουθούν οι λιγότερο πλούσιοι μεσαίοι αστοί (έμποροι, κτηματίες και πλούσιοι χωρικοί) και μετά είναι οι μικροί αστοί με κύριο εκπρόσωπο τους, τους μικρομαγαζάτορες.

²² ό.π, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, σελ.26,28.

²³ Στο ίδιο, σελ. 30-31.

χαρακτηριστικά όλων των κοινωνικών τάξεων και εκεί εγγράφει ότι η εργατική τάξη είναι υπέρ των ριζικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων «κοινωνιστικού χαρακτήρος».

Πριν αρχίσει την ανάλυση του για την Ελλάδα, την κατατάσσει στην ίδια κατηγορία με την Αμερική, στα λεγόμενα αστικά κράτη. Ξεκινάει την αναδρομή του από την εποχή του Βυζαντίου και όχι το 1821, περιγράφοντας μας την φεουδαρχική κοινωνία του Βυζαντίου και την δομή της.²⁴ Αναπόφευκτα η Οθωμανική κατάκτηση ανέκοψε την εξέλιξη του Ελληνικού έθνους σύμφωνα με τα πρότυπα της δυτικής Ευρώπης. Δεν μπορούμε να αναφέρουμε το τι θα μπορούσε να είχε συμβεί στην κοινωνική δομή του Βυζαντίου με το πέρασμα του χρόνου. Ο Σκληρός όμως θεωρεί ότι αν δεν επικρατούσαν οι Οθωμανοί το Βυζάντιο θα παρουσίαζε την όψη Ευρωπαϊκού φεουδαρχικού-αστικού κράτους.²⁵ Η ιστορική πραγματικότητα για τον Σκληρό εξελίχθηκε όμως διαφορετικά, καθώς ένα κομμάτι της Ελληνικής αριστοκρατίας διέφυγε από την στασιμότητα που επικρατούσε στο κατακτημένο Βυζάντιο και διέπρεψε στο εξωτερικό. Στο τέλος αυτή της ιστορικής διαδρομής αναφέρει τους τέσσερις ενδεχόμενους τρόπους με τους οποίους θα αποτινασσόταν ο Τουρκικός ζυγός:

- «Οικονομική ανάπτυξις»
- «Αφύπνισις εθνικής ή αστικής συνειδήσεως»
- «Υπαρξις ορισμένων εμπειρών ή ικανών προς πολεμικάς επιχειρήσεις στοιχείων και
- «Βοήθεια ή συμπάθεια έξωθεν».²⁶

Ποιο κλίμα επικρατούσε στην Ευρώπη στις αρχές της Επανάστασης του 1821; Η απάντηση δεν σχετίζεται με τα πρόσωπα που ασκούσαν την εξουσία στην Γαλλία, ή την Αυστροουγγαρία. Έχει να κάνει περισσότερο με την κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε. Η απάντηση που δίνει είναι ότι «τα ευρωπαϊκά κράτη διήρχοντο τότε μεταβατικό στάδιο από το αριστοκρατικό εις το αστικό καθεστώς».²⁷ Γενικά παραλείπει να αναφερθεί σε ιστορικές μορφές της εποχής.²⁸

²⁴ Στο ίδιο, σελ.39.

²⁵ Στο ίδιο, σελ.41.

²⁶ Στο ίδιο, σελ.42.

²⁷ Στο ίδιο, σελ.43.

²⁸ ό.π, *Η Ελληνική Κοινωνία στην πρώιμη Μαρξιστική Σκέψη: Γ. Σκληρός- Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, τόμος Α, σελ.2.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η μόνη αναφορά σε ιστορικό πρόσωπο που κάνει είναι ο Αυστριακός καγκελάριος Μέτερνιχ. Η Ιερά Συμμαχία (των Μεγάλων Δυνάμεων), στην οποία συμμετείχε και ο Μέτερνιχ, είχε ως σκοπό, την διατήρηση των παλαιών καθεστώτων, δηλαδή τη διατήρηση της κυριαρχίας των ευγενών. Είναι απόλυτα βέβαιο ότι στην αρχή τα μέλη της «ερής συμμαχίας» είδαν την Ελληνική επανάσταση με έντονα αρνητική διάθεση γιατί θεωρούσαν πως ήταν μία αστική επανάσταση. Ωστόσο στην συνέχεια σημειώθηκαν αλλαγές στην στάση των μελών της. Κατά τον μετασχηματισμό των γνώμων σημειώθηκε μια σοβαρή μεταβολή: δεν γίνονταν αναφορές στο Βυζαντινό παρελθόν της Ελλάδας, αλλά στο αρχαίο. Επιπλέον θεωρήθηκε ότι η επανάσταση είχε περισσότερο χαρακτήρα εθνικό και φυλετικό.²⁹

Το 1907 είναι η εποχή που δημοσιεύεται το «Κοινωνικό ζήτημα». Από το κείμενο αναδεικνύονται οι σκέψεις του για την πορεία του Ελληνικού κράτους, το οποίο δεν προσέβλεπε να ακολουθήσει τα οργανωμένα κρατικά συστήματα της Ευρώπης. Αυτό που έκανε λέει ήταν να προσκολληθεί στο παρελθόν. Αυτό σε έναν βαθμό δεν έγινε χωρίς λόγο, γιατί η πραγματικότητα της εποχής του (1907) ήταν ότι μεγάλο κομμάτι του Ελληνισμού παρέμεινε υπό Τουρκικό ζυγό. Η τελευταία αναφορά αφορά τις περιοχές της Θράκης, της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Παράλληλα εκείνη την εποχή υπήρχε έντονη η επιθυμία πολλών Ελλήνων για ανασύσταση του Βυζαντίου για να συνεχίσουν αυτό που είχε διακοπεί βίαια το 1453. Ο Σκληρός υποστηρίζει πως *«η μεγάλη ιδέα είναι αρκετά ουτοπιστική, μίγμα συγκεκριμένων παρελθόντων αριστοκρατικών και παρόντων αστικών ιδεωδών και ενστίκτων.»*³⁰ Και κάπως έτσι, μερικά χρόνια πριν την χρησιμοποίηση του όρου «μεγάλη ιδέα», ο λαός δέχεται την ξενόφερτη³¹ βαυαρική αριστοκρατία του Όθωνα.

²⁹ ό.π., *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, σελ.45.

³⁰ Στο ίδιο, σελ.45-46.

³¹ Κατά τα λεγόμενα του οι ευγενείς είναι η μοναδική τάξη που εκλείπει από την Ελληνική κοινωνική δομή. Οι άλλες δύο υπάρχουν και την κυριαρχία δεν την έχουν οι πολλοί. Τα ηνία του κράτους τα είχε η αστική τάξη (και συγκεκριμένα η μεγάλη και μεσαία μπουρζουαζία) με αποτέλεσμα η συμμετοχή των άλλων τάξεων να έχει εκμηδενιστεί (Σκληρός 1922:55-56).

Αλλά οι δημοτικισταί δεν θέλουν να είναι κοινωνιολόγοι, επιθυμούν να μείνουν γλωσσολόγοι. Νομίζουν ότι με τας συζητήσεις, τα ποιήματα και τις ρομάντζες ημπορούν να φέρουν κοινωνικάς μεταβολάς.³²

Τα συγκεκριμένα λόγια είναι το τελευταίο ζήτημα, το οποίο θίγει ο Σκληρός. Αναφερόμαστε στο γλωσσικό ζήτημα, το οποίο εντέλει διευθετήθηκε δεκαετίες αργότερα. Με αφετηρία την Ρωσία, όπου και διαμορφώθηκε πνευματικά, ο Σκληρός αναζητάει για ποιους λόγους δεν εδραιώθηκε η χρήση της δημοτικής γλώσσας στην Ελλάδα. Τα εργαλεία αναζήτησης αυτής της καθυστέρησης είναι οι ταξικές αντιθέσεις και ο μαρξισμός με τον ιστορικό υλισμό. Η χρήση της έννοιας «ταξική αντίθεση» προδιαθέτει για μια συντηρητική στάση της αστικής τάξης ως προς την χρήση της δημοτικής.³³ Ωστόσο τα πράγματα ήταν κάπως καλύτερα και με ένα έκπληκτο ύφος το παραδέχεται και ο ίδιος ο Σκληρός. Ο λόγος είναι ότι ένα σημαντικό κομμάτι της αστικής τάξης αποδεχόταν και την δημοτική. Ως προς τις αρνητικές πτυχές ισχυρίζεται ότι οι δημοτικιστές δεν «εφαντάσθησαν ότι μπορούν να λύσουν το γλωσσικό ζήτημα, χωρίς να θίξουν το όλο κοινωνικό οικοδόμημα».³⁴ Μας λέει δηλαδή ότι περιορίζονταν οι δημοτικιστές σε θεωρητικό επίπεδο, χωρίς να προσεγγίζουν τα λαϊκά στρώματα της κοινωνίας και δίχως το τελευταίο στάδιο θα λέγαμε ότι επρόκειτο για ρομαντικό κίνημα. Για την εικόνα αυτής της κατάστασης κατέκρινε την φοιτητική νεολαία για έναν συντηρητισμό και μια μόνιμη προσκόλληση στο ένδοξο ιστορικό παρελθόν των αρχαίων Ελλήνων και συγκεκριμένα σε έναν λανθασμένο αρχαιολατρικό ελληνοκεντρισμό.³⁵ Η στάση που υιοθετεί στο γλωσσικό και συγκεκριμένα η ταξική αντίθεση δεν σχετίζεται με την ανάληψη της εξουσίας από το εργατικό προλεταριάτο, αλλά με την πρόοδο που επιθυμεί να παρουσιάσει όλη κοινωνία. Με βάση αυτή την άποψη το γλωσσικό ζήτημα είναι ένα κοινωνικό και όχι εθνικό ζήτημα, όπου η κυρίαρχη αστική τάξη επεδίωκε να εκμεταλλεύεται το λαό με την χρήση της καθαρεύουσας στο εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου να υπάρχει έλλειμμα σε όλα τα επίπεδα επικοινωνίας (π.χ πολιτικό, κοινωνικό, διοικητικό, πολιτιστικό) για την μεγάλη μάζα του λαού.

³² ό.π, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, σελ.62.

³³ Πάλλης Αλ., *Μπροσός*, Αθήνα, Εκδοτική Ερμής, 1975, σελ κ.

³⁴ ό.π, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, σελ.61.

³⁵ Στο ίδιο, σελ.63-64.

Β. Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης

Το επόμενο αυτοτελές έργο του με το οποίο θα ασχοληθούμε είναι «*η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης*», ένα βιβλίο που φαινομενικά δεν έχει κοινωνιολογικό ενδιαφέρον. Αυτή η άποψη θα ήταν λανθασμένη, γιατί στην πραγματικότητα έχουμε ένα φιλοσοφικό δοκίμιο με κοινωνιολογικά στοιχεία που πραγματεύεται τις έννοιες του πολέμου και της ειρήνης. Στο συγκεκριμένο δοκίμιο ο Σκληρός εφαρμόζει μια επιστημονική μέθοδο, την αντικειμενική μέθοδο, για την οποία έχει μιλήσει διεξοδικά στα άλλα έργα του.³⁶ Επίσης πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν δηλώνει με άμεσο τρόπο τους θεωρητικούς που τον επηρέασαν με τον ίδιο τρόπο που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το έπραξε στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*³⁷. Όλα αυτά προκύπτουν μέσα από την ανάλυση του, όπως στην αρχή του δοκιμίου που συναντάμε αναφορές στις θετικές επιστήμες και το νόμο της βαρύτητας.³⁸ Από αυτές τις αναφορές αρχικά δίνεται η εντύπωση ότι πρόκειται για αναφορά στον Αύγουστο Κοντ και συγκεκριμένα στην «θετική φιλοσοφία» του. Ωστόσο αυτό το συμπέρασμα, όσο ξεδιπλώνει την σκέψη του, ανατρέπεται και οδηγούμαστε σε νέα, πρόσθετα συμπεράσματα που δεν είναι ανεξήγητα. Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχουμε να κάνουμε αποκλειστικά με εμπειρική ή πειραματική μέθοδο, γιατί η επιρροή του Σκληρού είναι η υλιστική και οικονομική αντίληψη της ιστορίας.³⁹ Με αφετηρία τα γνωρίσματα του θα ισχυριζόμασταν ότι επιχειρεί κάτι διαφορετικό που δεν σχετίζεται απαραίτητα με την εισαγωγή μαθηματικών μεθόδων. Το προτιμητέο θα ήταν να ισχυριζόμασταν ότι θεωρεί ως αφετηρία της γνώσης την λογική σκέψη-την καλή καθοδήγηση του λογικού μας- προκειμένου να ανακαλύψει το πραγματικό νόημα.⁴⁰

³⁶ Στο κείμενο ο Σκληρός κάνει λόγο για «αντικειμενική μελέτη». Βλ. Σκληρός Γ., *Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης*, Αθήνα, Εκδόσεις Ιωλκός, 2003, σελ.72.

³⁷ Η αναφορά στον αρχαίο Φιλόσοφο Ηράκλειτο δεν γίνεται με άμεσο τρόπο και στην αρχή της σκέψη του, όπως πράττει στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*, αλλά με έναν διαφορετικό τρόπο. Επιβεβαιώνει ότι με το συμπέρασμα του, ταυτίζεται η προσωπική του άποψη με τον Ηράκλειτο.

Στο ίδιο, σελ.71.

³⁸ Στο ίδιο, σελ.67.

³⁹ Αντωνοπούλου Μ., *Οι Κλασικοί της Κοινωνιολογίας :κοινωνική θεωρία και νεώτερη κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2008, σελ.43.

⁴⁰ Για μια πιο διεξοδική ανάλυση βλ. Descartes Rene, *Λόγος περί της μεθόδου*, Εκδόσεις Παπαζήσης, 1978.

Η ειρήνη... για να δημιουργηθεί.. παρουσιάζε κάποιο συμφέρον στην κοινωνία⁴¹

Επίσης ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι θίγει το ζήτημα της δημιουργίας της ειρήνης και ο ισχυρισμός του πως η ειρήνη εξυπηρετεί τα εγωιστικά συμφέροντα της κοινωνίας. Με αυτό τον τρόπο ο Σκληρός θεωρεί πως η ειρήνη είναι μια μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης, όπου το εγώ δεν είναι ανησυχητικό, καθώς το συλλογικό υπερέχει του ατομικού.⁴² Από τα πλέον ενδιαφέροντα στοιχεία είναι η κοινωνικο-επαγγελματική δομή και εξέλιξη της κοινωνίας από το πρωτόγονο στάδιο, στο έτος 1917, όταν και εκδόθηκε το συγκεκριμένο δοκίμιο με αναφορές σε άγριους πολεμιστές, πολεμική τάξη και ήρεμους γεωργούς. Ο Σκληρός όμως δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην υλική διάσταση, σύμφωνα με την οποία και η έννοια δουλεία ενέχει το στοιχείο της οικονομικής διάστασης πριν την ανάπτυξη και κυριαρχία του βιομηχανικού πολιτισμού.⁴³ Ισχυρίζεται επίσης πως η παραγωγική εργασία ματαίωσε τη συνεχή ανάγκη για πολεμικές συγκρούσεις, παρακινώντας μας ταυτόχρονα να συνειδητοποιήσουμε την έννοια παραγωγική εργασία. Αυτή είναι η εργασιακή δύναμη του μισθωτού και συγκεκριμένα «η ικανότητα του ανθρώπου να καταβάλλει προσπάθεια και ενέργεια» προκειμένου να επιβιώσει.⁴⁴ Μπορεί η ανάπτυξη του πολιτισμού και της βιομηχανίας να έφεραν την πρόοδο, αλλά από την άλλη πλευρά η έννοια πόλεμος δεν έπαψε να υφίσταται, γιατί οι πόλεμοι συνεχίζουν να υπάρχουν για λόγους που δεν σχετίζονται απαραίτητα με την φυλή και το έθνος. Πρόκειται για τους λεγόμενους ιμπεριαλιστικούς πολέμους της μεγάλης αστικής τάξης (πλουτοκρατία), οι οποίοι είναι:

Οι σημερινοί πόλεμοι, σε κείνα τουλάχιστον τα κράτη που είναι βιομηχανικώς πολύ προοδευμένα είναι πόλεμοι καθαρώς οικονομικοί και γίνονται προς κατάκτηση νέων αγορών, αποικιών, και διάδοση των χρηματιστικών επιχειρήσεων των ενδιαφερομένων βιομηχανικών τάξεων.⁴⁵

⁴¹ ό.π., *Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*, σελ.71.

⁴² ό.π., *Κλασσικοί της Κοινωνιολογίας :κοινωνική θεωρία και νεώτερη κοινωνία*, σελ.193-198.

⁴³ ό.π., *Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*, σελ.75.

⁴⁴ ό.π., *Κλασσικοί της Κοινωνιολογίας :κοινωνική θεωρία και νεώτερη κοινωνία*, σελ..100.

⁴⁵ ό.π., *Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*, σελ.77.

Αυτή η τοποθέτηση φέρνει τον Σκληρό πιο κοντά στις θέσεις του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό, όπου φαίνεται ο υψηλός βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού. Φαίνεται ότι ο Σκληρός το 1917 κατανοεί πως είναι σχηματισμένος ο αναπτυγμένος δυτικός κόσμος, που εκμεταλλεύεται τα υπανάπτυκτα κράτη.⁴⁶ Ωστόσο ένα στοιχείο που παραλείπει στην ανάλυση να αναφέρει είναι ο τρόπος επιβίωσης του προλεταριάτου και των άλλων αδύναμων στρωμάτων της κοινωνίας. Επικεντρώνεται περισσότερο στην αστική τάξη και όχι σε επιμέρους πτυχές της, όπως λόγω χάρη η μικροαστική τάξη. Γενικά οι απόψεις του δεν ενέχουν συγκρουσιακό ταξικό χαρακτήρα με ταυτόχρονη ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά έχουν περισσότερο τη μορφή ευχών που δίνουν βαρύνουσα σημασία στην ανάπτυξη του πολιτισμού.

Γ. Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού

Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού διαφέρουν από *Το κοινωνικό μας ζήτημα* όχι μόνο ως προς την ποσότητα του υλικού που έχει το κάθε βιβλίο, αλλά και στο έτος συγγραφής και έκδοσης του βιβλίου. Τα σύγχρονα προβλήματα εκδόθηκαν το 1919 και όχι το 1907. Μέσα σε αυτά τα δώδεκα χρόνια έλαβαν χώρα πολλά ιστορικά γεγονότα στην Ελλάδα και το εξωτερικό και για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι μεσολάβησε ένας παγκόσμιος πόλεμος⁴⁷, προσαρτήθηκαν εδάφη στο Ελληνικό βασίλειο και εμφανίστηκε στο Ελληνικό πολιτικό προσκήνιο ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Επίσης με ευδιάκριτο τρόπο μας δηλώνει ότι η μελέτη του είναι ιστορικο-κοινωνιολογική και έτσι μαθαίνουμε για την ύπαρξη στοιχείων στην μεθοδολογία του Σκληρού που ρυθμίζουν την λειτουργία της κοινωνίας. Αυτά τα σημαντικά στοιχεία τα ονομάζει παράγοντες και αυτοί είναι ο φυλετικός, ο ιστορικός, ο κοινωνιολογικός και ο γεωγραφικός.⁴⁸

⁴⁶ Λύτρας Α., *Δοκιμές στην Ταξική Ανάλυση: προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης, 2004, σελ.314-320.

⁴⁷ Πρόκειται για τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ένα θετικό συμπέρασμα που βγαίνει από τις πολεμικές συγκρούσεις κατά τον συγγραφέα είναι οι κοινωνικές επαναστάσεις που ενέχουν ριζοσπαστικές τάσεις (Σκληρός 2000:20). Αυτό που παραλείπει όμως να μας αναφέρει είναι ποιες είναι αυτές οι επαναστάσεις που περιέχουν αυτά τα καινοτόμα στοιχεία.

⁴⁸ Στην ανάλυση του βλέπουμε διεξοδικά το ποιόν του κάθε παράγοντα. Ωστόσο παίρνει θέση δίνοντας την μεγαλύτερη σημασία στον κοινωνιολογικό παράγοντα και όχι στον φυλετικό, αποδίδοντας παράλληλα την λιγότερη σημασία στον γεωγραφικό παράγοντα. Αυτό που θα ήταν ορθό να αναφέρουμε σχετίζεται με τον κοινωνιολογικό παράγοντα. Συγκεκριμένα αυτό που δείχνει να τον ενδιαφέρει περισσότερο από όλες τις μορφές της κοινωνικής

Επιπλέον, για ακόμη μία φορά, όπως είχε πράξει στο «Κοινωνικό μας ζήτημα», δεν παραλείπει να μας αναφέρει ότι ο Οθωμανικός ζυγός συνετέλεσε στην εξαφάνιση της αριστοκρατίας και κυριαρχία της αστικής τάξης που διευκολύνθηκε κατά τα αξιολογικά του κριτήρια από την έλλειψη παραγωγής πολιτισμού. Σε αυτό που διαφέρει όμως «στα Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού» είναι ότι εντοπίζει την μοναδικότητα του Ελληνικού στοιχείου ως προς την ύπαρξη της αστικής τάξης στη Βαλκανική χερσόνησο. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι οι υπόλοιποι λαοί της Βαλκανικής, όπως λόγου χάρη οι Σλάβοι και οι Βλάχοι, δεν είχαν καθόλου αστική τάξη, γιατί «ήσαν λαός γεωργικός..συντηρητικός».⁴⁹ Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι ότι ο Σκληρός δηλώνει με άμεσο τρόπο τις επιρροές του (π.χ. Μαρξιστικές θεωρίες). Στο *κοινωνικό ζήτημα* δεν υπήρχε η εξής σαφής διατύπωση, την οποία συναντάμε στο τελευταίο του έργο:

Ο αναγνώστης θα αντιληφθεί γρήγορα ότι το έργο μας είναι επηρεασμένο από τις εγγεγραμμένες και ιστορικοϋλιστικές ιδέες, από το διαλεκτικό τρόπο του σκέπτεσθαι και τη συναίσθηση της ανάγκης μιας αντικειμενικής κοινωνιολογικής αντίληψης της ζωής⁵⁰.

Με αφορμή το τελευταίο κομμάτι της προηγούμενης πρότασης θα αναφέρουμε κάποια κοινά στοιχεία των δύο βιβλίων. Μία πρώτη ομοιότητα είναι η ταξική πάλη και η ανάδυση της αστικής τάξης⁵¹. Το άλλο είναι η επιμονή του στην εφαρμογή της θεωρούμενης από τον ίδιο «αντικειμενικής κοινωνιολογίας» που είναι και ο καταλληλότερος τρόπος για να προχωρήσει ένας σωστός επιστήμονας, αποθαρρύνοντας με έμφαση την ίδια στιγμή τη χρήση της υποκειμενικής κοινωνιολογίας, γιατί δεν περιέχει ως βασικό συστατικό την αμεροληψία. Σε ένα άρθρο του παρομοιάζει τον χρήστη της ουτοπιστικής-υποκειμενικής κοινωνιολογίας με έναν νεαρό άνθρωπο γεμάτο συναισθήματα που δεν αντιλαμβάνεται με ορθό τρόπο την ιστορική

ζωής είναι η οικονομική και κοινωνική σύσταση του έθνους. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Σκληρός Γ., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Κατερίνη, Εκδόσεις Μάτι, 2000, σελ.35-40,64-68.

⁴⁹ Στο ίδιο, σελ.84.

⁵⁰ Στο ίδιο, σελ.29.

⁵¹ Στο ίδιο, σελ.55.

πραγματικότητα και λειτουργεί με αυθαίρετους συλλογισμούς, οι οποίοι πηγάζουν κυρίως από το συναίσθημα της νεότητας.⁵²

Σε γενικές γραμμές το συγκεκριμένο βιβλίο ασχολείται με στοιχεία της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου που έχουν αρνητική απόχρωση, την κοινωνική υπόσταση της Ελληνικής Επανάστασης, και ενδιαφέροντα κοινωνιολογικά στοιχεία για τον πρώτο κυβερνήτη της Ελλάδας, Ιωάννη Καποδίστρια. Επίσης υπάρχουν αναφορές στις επαναστάσεις του 1843 και του 1862 επί βασιλείας Όθωνα, στον Δημοτικισμό, στον Ελευθέριο Βενιζέλο και στο κίνημα στο Γουδί. Επίσης ένα κομμάτι που κεντρίζει το ενδιαφέρον στην ανάλυση του είναι τα Ελληνικά πολιτικά κόμματα του 19^{ου} αιώνα και της πρώτης εικοσαετίας του 20^{ου} αιώνα .

Αυτά τα στοιχεία της αρχαιότητας και του Βυζαντίου περιέχουν ορισμένα στοιχεία για τον φυλετικό παράγοντα. Ως προς τη σύγχρονη του εποχή τα αρνητικά στοιχεία έχουν ηθικό και πνευματικό χαρακτήρα.⁵³ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κάνει λόγο για το «στείο και δεσποτικό πνεύμα» του Βυζαντίου, το οποίο κατά τον Σκληρό εξηγεί την έλλειψη συλλογικής συνείδησης στην Ελληνική κοινωνία της εποχής του και την έντονη ανάπτυξη του ατομικισμού. Επιπλέον σε αυτό αποδίδει και την πατριαρχική αντίληψη της οικογενειακής ζωής. Από την άλλη πλευρά η Ελληνική αρχαιότητα είχε και κάποια θετικά χαρακτηριστικά, όπως ο πολιτισμός της. Ωστόσο αυτό που στην πραγματικότητα επιδιώκει να επισημάνει ο Σκληρός είναι ότι οι Έλληνες της εποχής του ενστερνίστηκαν με λανθασμένο τρόπο την αρχαιότητα και αυτό δεν σχετίζεται με τη γενικότερη πεποίθηση για ανωτερότητα του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού έναντι των υπολοίπων. Αυτό αναδεικνύεται με την «προσκόλληση» στην αρχαία Ελληνική γλώσσα, την λεγόμενη καθαρεύουσα.⁵⁴ Έμμεσα με αυτή την αναφορά αναδεικνύεται το γλωσσικό ζήτημα και η περιφρόνηση της σύγχρονης γλώσσας και των λαϊκών παραδόσεων της χώρας από τους Έλληνες της εποχής του. Ενδιαφέρον όμως συγκεντρώνει και το γεγονός ότι δεν ασκεί κριτική στο εκπαιδευτικό σύστημα και τον προπαγανδιστικό ρόλο που έχει, έμμεσα και άμεσα, σε πολλές χώρες.

Ως προς το ζήτημα της Επανάστασης του 1821, αφιερώνει μεγάλο μέρος της ανάλυσης του. Το πρώτο και σημαντικότερο ζήτημα που εξετάζει είναι ο χαρακτήρας της επανάστασης, δηλαδή

⁵² Βλ. Σκληρός Γ., «Μεθοδολογία: υποκειμενική και αντικειμενική κοινωνιολογία», *Γράμματα*, 5^{ος} τόμος- φυλλάδιο 41, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1919, σ.σ. 198-204.

⁵³ ό.π., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, σελ.71.

⁵⁴ Στο ίδιο, σελ.74.

την ιδεολογία της. Συνεχώς τονίζει ότι ο χαρακτήρας της Ελληνικής επανάστασης ήταν συγκεχυμένος, χωρίς την διακριτή ταυτότητα που είχαν οι αστικές επαναστάσεις της Ιταλίας και της Πορτογαλίας. Συγκεκριμένα θεωρούσε ότι η Επανάσταση του 1821 είχε χαρακτήρα εθνικό και κοινωνικό. Μπορεί στην Ελλάδα να υπήρχαν έκδηλες αναφορές για αστική επανάσταση στο σύνταγμα του 1822, όμως ο Σκληρός από την άλλη πλευρά υποστηρίζει πως ο χαρακτήρας ήταν μεικτός με σαφείς αναφορές στο μεγαλείο της Αρχαίας Ελλάδας και τις χριστιανικές παραδόσεις του Βυζαντίου, έχοντας στην πραγματικότητα έναν «ψευτοαριστοκρατικό» θρησκευτικό βυζαντινό χαρακτήρα.⁵⁵ Γενικά από την ανάλυση του Σκληρού διαφαίνεται ότι ο Έλληνας του 1821 υποτιμούσε την σύγχρονη υπόσταση του με τη συνεχή επίκληση του παρελθόντος του.

Το επόμενο ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε είναι περισσότερο γεωγραφικό και σχετίζεται με τα μέρη που αποτέλεσαν κομμάτι του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους το 1831. Ο συγγραφέας Σκληρός αναφέρεται στα νησιά, τον Μοριά (Πελοπόννησος) και την Ρούμελη (Στερεά Ελλάδα) και δεν περιορίζεται στον ρόλο που διαδραμάτισαν την εποχή της Επανάστασης. Προσπαθεί, όντας ο πρώτος που προχώρησε σε μια κοινωνιολογική ανάλυση για το 1821, να δώσει την κοινωνική και πολιτική διάσταση των συγκεκριμένων περιοχών. Μεγάλο μέρος της προσοχής του συγκεντρώνουν νησιωτικές περιοχές, όπως η Ύδρα. Έδειχνε να έχει την αντίληψη ότι τα νησιά είχαν την πιο καθαρή αστική ψυχολογία και ιδεολογία εξαιτίας του χαρακτήρα της δουλειάς αρκετών κατοίκων.⁵⁶ Στην πλειονότητα τους οι νησιώτες ήταν έμποροι και ναυτικοί και γύριζαν όλο τον κόσμο. Ωστόσο θα ήταν άδικο να μην αναφέρουμε ότι θεωρούσε σημαντική, ως προς την κοινωνική σύσταση, τον απλό λαό και την πολιτική τάξη της Ύδρας. Η συσσώρευση χρήματος στα νησιά από την ναυσιπλοΐα βοήθησε στην πυροδότηση της επανάστασης. Αυτό οφείλεται στην αυξημένη αυτονομία που απολάμβαναν από την Οθωμανική διοίκηση λόγω συγκυριών, όπως λόγου χάρη οι Ναπολεόντιοι πολέμοι που είχαν ως επακόλουθο την κυριαρχία των Ελλήνων στη Μεσόγειο. Οι νησιώτες πίστευαν στην ανάπτυξη της κεντρικής κυβέρνησης, σε αντίθεση με το συντηρητικό πνεύμα του Μοριά. Στην Πελοπόννησο η αγροτική οικονομία ήταν σε άνθιση. Αστοί υπήρχαν, αλλά σε διαφορετική μορφή από τα νησιά από την στιγμή που τον συγκεκριμένο ρόλο είχαν αναλάβει οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και οι πολιτικοί προύχοντες του τόπου. Συναφές με το προηγούμενο ήταν ότι στις συντηρητικές ομάδες με

⁵⁵ Στο ίδιο, σελ.94-95.

⁵⁶ Στο ίδιο, σελ.101.

μοναρχικές τάσεις συμπεριλαμβάνονταν συχνά οι μεσαίοι και μικροί γεωργοί. Επίσης το συλλογικό εθνικό συμφέρον δεν τους νοιάζει και είναι ευδιάκριτη η:

Η ακατανίκητη τάση να διευθύνουν τα τοπικά τους ζητήματα και να διαφυλάξουν την τοπική τους επιρροή και επιβολή στο λαό. Τάσεις δηλαδή φεουδαρχικές..., αντίθετες με την έννοια ... του ευνομούμενου αστικού κράτους.⁵⁷

Ο τελευταίος γεωγραφικός χώρος είναι η περιοχή των αρματωλών και των κλεφτών της Ρούμελης, η οποία δεν έχει στοιχεία αστικής φιλελεύθερης ιδεολογίας. Η μετέπειτα περιοχή επιρροής του Γαλλικού κόμματος δεν είχε μια καθορισμένη ψυχρόσυνθεση, πέρα από το ατομικιστικό συμφέρον.⁵⁸ Σε αυτό ενδεχομένως συνετέλεσε και το ορεινό ανάγλυφο της περιοχής. Ήταν γενικά μια περιοχή διαφορετική σε σύγκριση με τις άλλες δύο και αυτό που αποκομίζουμε είναι ότι πολεμούσαν για «ίδιο όφελος».⁵⁹

Το επόμενο του βήμα είναι να σχολιάσει την διακυβέρνηση του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια(1828-1831) και του Βασιλιά Όθωνα (1832-1862). Ως προς την εποχή της βασιλείας του Όθωνα μεγάλη σημασία έχουν οι χρονολογίες 1843 και 1862. Θα περίμενε κανείς να σχολιάσει τις θετικές πτυχές του Καποδίστρια. Ωστόσο αυτό που επιλέγει, παρά τα ενδεχόμενα θετικά που υπάρχουν, είναι να αναδείξει σημαντικά αρνητικές αστοχίες του Καποδίστρια. Υποστηρίζει ότι κατάφερε να:

Καταστρέψει τη φιλελεύθερη δημοκρατική παράδοση της επανάστασης.⁶⁰

Παρουσιάζει τον Καποδίστρια ως έναν δικτάτορα που καταπάτησε τα πολιτικά δικαιώματα του λαού και δεν εφάρμοσε το σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827. Σε ενδεχόμενο γεωγραφικής κατάταξης του θα τον χαρακτηρίζαμε Μοραίτη που είχε εδραιώσει ένα αυταρχικό καθεστώς με

⁵⁷ Στο ίδιο, σελ.104.

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ.105-107.

⁵⁹ ό.π., *Η Ελληνική Κοινωνία στην πρόμη Μαρξιστική Σκέψη: Γ. Σκληρός- Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, τόμος Α, Διδακτορική διατριβή, σελ.32.

Ο Μπουμπούς αντιλαμβάνεται την σύνθεση των επαναστατημένων περιοχών με έναν διαφορετικό τρόπο. Πιστεύει ότι τα νησιά (αν και εκπρόσωποι ενός «ολιγαρχικού συστήματος»), ο Μοριάς και η Ρούμελη ήταν αστικοί χώροι με διαφορετικό βαθμό καθαρότητας ή αυθεντικότητας. Αυτή είναι η ερμηνεία του στον τρόπο χρήσης της θεωρίας της πάλης των τάξεων, όπως διατυπώνεται από τον Σκληρό.

⁶⁰ ό.π., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, σελ.134.

μοναρχικές τάσεις που στην πραγματικότητα δεν προσιδίαζε στο κοινωνικό καθεστώς της χώρας που είχε έντονη παρουσία η αστική τάξη και όχι η ανύπαρκτη αριστοκρατία. Προφανώς ο Σκληρός τον θεωρεί αντι-δημοκράτη, γιατί όχι μόνο περιθωριοποίησε τους αγωνιστές της επανάστασης, αλλά δεν θέλησε να λάβει υπόψη του, ούτε την διάθεση για συμμετοχή στα πολιτικά κοινά. Το «Πανελλήνιο», συμβουλευτικό σώμα 27 σπουδαίων ατόμων του τόπου δεν ικανοποίησε το μορφωμένο τμήμα της κοινωνίας. Ο Σκληρός φθάνει στο συμπέρασμα ότι η δολοφονία του Καποδίστρια ήταν αναμενόμενο αποτέλεσμα εξαιτίας της απάνθρωπης συμπεριφοράς που είχε επιδείξει ο Καποδίστριας.⁶¹

Αναφέραμε προηγουμένως ότι το 1821 δεν είχε αμιγώς αστικό χαρακτήρα. Επίσης σημειώθηκε ότι η διαφαινόμενη αστική εξέλιξη της Ελλάδος σταμάτησε επί Καποδίστρια. Το ερώτημα που προκύπτει είναι τι έπραξε ο ξενόφερτος Όθωνας και πως φθάνουμε στο 1843. Ο Όθωνας ήταν ο πρώτος Βασιλιάς της Ελλάδος και επανεισήγαγε αριστοκρατικά μοναρχικά ιδανικά που δεν είχαν καμία σχέση με τα αστικά ιδανικά της δημοκρατίας και της πολιτικής ελευθερίας. Το γεγονός που συνετέλεσε στα γεγονότα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 ήταν ότι οι δημόσιες θέσεις ήταν στα χέρια έμπιστων της αυλής και κυρίως ξένων. Έτσι οδηγούμαστε στην *πρώτη καθαρά κοινωνική και καθαρά αστική επανάσταση του αστικού ελληνικού λαού, εναντίον της αριστοκρατικής μοναρχίας.*⁶² Αυτή η αλλαγή φαίνεται και από την διακήρυξη του τίτλου του Όθωνα που πλέον δεν τον αποκαλούσαν «Ελέω Θεού» Βασιλιά, αλλά «Συνταγματικό Βασιλιά» με τη θέληση του λαού. Παρά την συντελεσθείσα αλλαγή ο Βασιλιάς προσπαθούσε να μην εφαρμόζει το νέο σύνταγμα. Πέρα από αυτό, πολλά αρνητικά στοιχεία του παρελθόντος, όπως τα ψευτο-ιδανικά της αρχαιότητας και του Βυζαντίου, συνέτειναν στην εκδίωξη του Όθωνα από την Ελλάδα με την δεύτερη αστική επανάσταση του 1862. Ο ερχομός της δυναστείας των Γλύξμπουργκ και συγκεκριμένα του Γεωργίου του Α΄ σηματοδότησε την οριστική εξασφάλιση του αστικού κοινοβουλευτικού συντάγματος και την πραγματοποίηση του αστικού πολιτικού συγχρονισμού της Ελληνικής κοινωνίας.

Η Ελληνική κοινωνία από το 1862 και για τα επόμενα πενήντα χρόνια εξακολούθησε να παραμένει μικροαστική δίχως να εμπεριέχει το ευρωπαϊκό χαρακτηριστικό της αριστοκρατικής τάξης. Ιδιαίτερα προβλήματα καταπατήσεως του συντάγματος δεν είχαμε αυτή την περίοδο του

⁶¹ Στο ίδιο, σελ.128.

⁶² Στο ίδιο, σελ.139.

«καθαρού κοινοβουλευτισμού».⁶³ Και έτσι φθάνουμε στο έτος 1909 και στο κίνημα στο Γουδί. Τα αίτια αυτού του κινήματος δεν πρέπει να τα αναζητήσουμε εκτός Ελληνικής επικράτειας, όπως λόγου χάρη στο κίνημα των Νεότουρκων, αλλά εντός του Ελληνικού Βασιλείου. Ο προβληματισμός του εστιάζει στην αδράνεια που επικρατούσε στην Ελληνική επικράτεια εξαιτίας ενός συντηρητικού πνεύματος που ενστερνιζόταν τις αναχρονιστικές ιδέες του Βυζαντίου.⁶⁴ Γενικά υπήρχε μια ψυχική και πνευματική αποτελμάτωση που την διέκοπτε το κίνημα του Δημοτικισμού που είχε ως πρωτεργάτη τον Ψυχάρη και γενικότερα τις μορφωμένες τάξεις.⁶⁵ Κατά την προσωπική μας άποψη η μη συμπερίληψη της δημοτικής γλώσσας στο πρόγραμμα του κινήματος είναι ένας συντελεστής της αποτυχίας του, γιατί ο ερχομός του Ελευθερίου Βενιζέλου υποδηλώνει ακριβώς αυτό το σημείο, την έλλειψη προγράμματος. Το ορθότερο θα ήταν να ισχυριζόμασταν ότι η κυριαρχία των συντηρητικών και πλούσιων δυνάμεων συνετέλεσε στην μη σύνταξη ενός προγράμματος που θα έθιγε κάποιο κοινωνικό ζήτημα, όπως την διανομή της αγροτικής γης.⁶⁶ Μία πιθανή αιτία για την αποτυχία του κινήματος μπορεί να έγκειται στο γεγονός ότι όχι μόνο δεν έθιγε την δυναστεία, αλλά ούτε το ίδιο το Συνταγματικό πολίτευμα. Ο Σκληρός υποστηρίζει ότι επειδή το κίνημα δεν ήταν στην πραγματικότητα πολιτικό, είχε μία διαφορετική τάση. *Ήταν η ασυνείδητη τάση της κοινωνίας μας να κάνει τον ψυχικό και πνευματικό συγχρονισμό της.*⁶⁷ Όλα αυτά κλήθηκε να διορθώσει ο Βενιζέλος, ώστε η χώρα να βρει τον πνευματικό και ψυχικό-αστικό βηματισμό της.

Προηγουμένως κάναμε λόγο για τον δεσποτικό χαρακτήρα του κυβερνήτη Καποδίστρια και για τον δεσποτικό Όθωνα. Με αφετηρία αυτά τα ονόματα θα επιθυμούσαμε να κάνουμε μία τελευταία επισήμανση στο βιβλίο «Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού». Είναι η τελευταία χρονολογική περίοδος(1915-1920) την οποία αναλύει ο Σκληρός και φέρει τον χαρακτηριστικό

⁶³ Στο ίδιο, σελ.145.

⁶⁴ Στο ίδιο, σελ.161.

⁶⁵ Ένα κοινό χαρακτηριστικό των σύγχρονων προβλημάτων του Ελληνισμού και του Κοινωνικού ζητήματος είναι η άσκηση κριτικής από τον Σκληρό για τον στενό κύκλο που απευθύνονταν οι δημοτικιστές. Για λόγους οικονομίας χώρου θα αναφερθούμε στο πιο σημαντικό στοιχείο που διαφέρουν τα δύο βιβλία. Αυτό είναι ο χαρακτηρισμός του Σκληρού για τον δημοτικισμό ως την πρώτη συστηματική αστική πνευματική επαναστατική κίνηση της ελληνικής κοινωνίας από αρχαιότατων χρόνων. (Στο ίδιο, σελ. 165-166). Από την πλευρά του ο Μπουμπούς διακρίνει ότι ο Σκληρός αποδίδει τη μετατόπιση του προσανατολισμού από τον εθνικοκοινωνικό ορίζοντα στον κοινωνικο-ταξικό.

⁶⁶ ό.π., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, σελ.172.

⁶⁷ Στο ίδιο, σελ.169.

τίτλο *Η νέα δεσποτική και επαναστατική περίοδος*. Ο τίτλος συμπυκνώνει και το δίπολο για το οποίο θα μιλήσουμε. Πρόκειται για τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄ και τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα τότε και είναι γνωστά ως «Εθνικός Διχασμός». Σε αυτό το σημείο ο Σκληρός γνωστοποιεί την άρνηση του να ακολουθήσει μια ιστορική μέθοδο ανάλυσης των γεγονότων. Ο λόγος προτίμησης της κοινωνιολογικής μεθόδου είναι ότι έχει περισσότερο φιλοσοφικό και κριτικό χαρακτήρα, παρά αφηγηματικό.⁶⁸ Αυτό που τον ενόχλησε ήταν η μη ομαλή συνέχιση του πολιτεύματος με την άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου Α΄. Ο Σκληρός θεωρεί πως η λειτουργία του συνταγματικού και κοινοβουλευτικού πολιτεύματος ήταν από το 1862 σε ένα επίπεδο αρκετά φυσιολογικό για τα Ελληνικά δεδομένα, αν πάρουμε ως μέτρο σύγκρισης τις «αυταρχικές» περιόδους του Καποδίστρια και του βασιλιά Όθωνα. Δεν άσκησε κριτική στην βασιλεία του Γεωργίου Α΄ για τα ενδεχόμενα αρνητικά συμβάντα, αλλά στους πολίτες της Ελλάδος, υιοθετώντας την στάση να μην φορτώνουμε όλα τα δεινά στο πολίτευμα. Ξαφνικά, κάποια διαφορούμενα άρθρα, έδωσαν την αφορμή *ο Βασιλεύς να δημιουργήσει μεγάλη πολιτική κρίση και να χωρίσει τη χώρα σε δύο στρατόπεδα*.⁶⁹ Η προηγούμενη πρόταση και εκφράσεις, όπως «δουλικά υπουργεία», θα οδηγούσαν στο συμπέρασμα πως ο Σκληρός είναι Βενιζελικός, γιατί κάνει λόγο για πραξικοπηματικές ενέργειες του Βασιλιά. Ο σχηματισμός μια τέτοιας άποψης θα ήταν ενδεχομένως λανθασμένος, γιατί με βάση τις ιδέες του Σκληρού πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζει η θέληση της πλειοψηφίας του λαού, την οποία παραβίασε ο Βασιλιάς.

Ο επαναστατικός χαρακτηρισμός του τίτλου της ενότητας του βιβλίου είναι για τον Βενιζέλο και συγκεκριμένα για το κίνημα της Θεσσαλονίκης που σχημάτισε μια δεύτερη Ελληνική κυβέρνηση. Μία εξήγηση που μας δίνει για την δικτατορία των Βενιζελικών είναι η συμμετοχή πολλών επιστημόνων, η οποία εκφράζεται στο νομοθετικό έργο και η αποτροπή εκτεταμένων ιδιωτικών χειροδικιών και φόνων. Σε γενικές γραμμές προσπαθεί να επισημάνει τα ετερογενή στοιχεία των δύο παρατάξεων. Μας λέει χαρακτηριστικά ότι η παράταξη του Βασιλιά ήταν, εκτός από δεσποτική, συντηρητική, οπισθοδρομική και εξυπηρετούσε τον παλαιό κόσμο της χώρας που διαφωνούσε με την εδραίωση του νέου και επαναστατικού που αντιπροσώπευε η κυβέρνηση του Βενιζέλου.

⁶⁸ Στο ίδιο, σελ.185-186.

⁶⁹ Στο ίδιο, σελ.190-191.

Τα κείμενα του Σκληρού, που εξετάσαμε, φανερώνουν τις αναφορές του στο χώρο της πρώτης του επιστημονικής διαμόρφωσης, τη Ρωσία. Από εκεί κυρίως αντλεί τα στοιχεία που συγκροτούν την παρουσίαση του σχετικά με τον ιστορικό υλισμό και τη διαλεκτική μέθοδο και την εφαρμογή τους στη μελέτη της εξέλιξης, κυρίως, της ελληνικής κοινωνίας. Μιλάει για ταξικό ανταγωνισμό, αλλά δεν προτρέπει το εργατικό προλεταριάτο να ακολουθήσει τον δρόμο της βίαιης ανατροπής. Με βάση αυτή την στάση θα τον χαρακτηρίζαμε ως ουτοπικό σοσιαλιστή. Ενώ λοιπόν δεν εξελίσσεται σε ένα ακραιφνή επαναστάτη που θέλει να συνεγείρει το προλεταριάτο στους ταξικούς αγώνες, ο Σκληρός στρέφεται προς τους δημοτικιστές και εκεί επιχειρεί να ανιχνεύσει τους λόγους της αποτυχίας τους στη διάδοση των ιδεών τους και να τους μετατρέψει στη συνέχεια σε ανακαινιστική δύναμη μέσα στην ελληνική κοινωνία. Κατά τούτο η συμβολή του στην στροφή των δημοτικιστών προς την εκπαίδευση και την κοινωνική συνειδητοποίηση δεν μπορεί να θεωρηθεί αμελητέα. Στα άλλα έργα του ο Σκληρός καταπιάστηκε είτε με την ιστορία του ελληνισμού και πριν από την επανάσταση του '21, επιχειρώντας να εντοπίσει ιστορικούς παράγοντες με μεγαλύτερη παρουσία στη ζωή των Ελλήνων, είτε με θεωρητικά ζητήματα του πολέμου σε μια εποχή, όπου οι μαρξιστές επιχειρούν να διακριβώσουν τα χαρακτηριστικά και τη σημασία της ιμπεριαλιστικής πολιτικής του κεφαλαίου.

2. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ

Σε αυτό το νέο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στον έτερο Μαρξιστή κοινωνιολόγο –και πολιτικό– Γιάννη Κορδάτο⁷⁰. Πρόκειται να επικεντρωθούμε στο γλωσσικό ζήτημα και στην επανάσταση του 1821. Βέβαια, ως προς το ζήτημα της έκτασης της ανάλυσης του γλωσσικού ζητήματος, διαφέρουν σημαντικά. Ο Κορδάτος ασχολείται με το συγκεκριμένο ζήτημα σε ολόκληρο βιβλίο και όχι σε μερικές σελίδες⁷¹. Το άλλο του αυτοτελές έργο, στο οποίο βασιστήκαμε, είναι η *κοινωνική σημασία της Ελληνικής επανάστασης του 1821*. Μέσα από αυτά τα βιβλία θα επιχειρήσουμε να ανακαλύψουμε την κοινωνιολογική σκέψη του Κορδάτου.⁷²

A. Η Επανάσταση του 1821

Στην μελέτη του για τα αίτια της επανάστασης του 1821 διαπιστώνουμε κοινές απόψεις του Κορδάτου με τον Σκληρό, τις οποίες ο Κορδάτος θεμελιώνει με επιστημονικό τρόπο. Μία από αυτές είναι η εφαρμογή της αντικειμενικής σκέψης πάνω στα ιστορικά και κοινωνικά

⁷⁰ Ο Γιάννης Κορδάτος γεννήθηκε το 1891 στη Ζαγορά Πηλίου και πέθανε το 1961 στην Αθήνα. Οι σπουδές του δεν ήταν πάνω στην κοινωνιολογία, αλλά στη νομική. Πέρα από την κοινωνιολογία και την πλούσια εργογραφία του ο Κορδάτος είχε και την ιδιότητα του πολιτικού. Ήταν μέλος του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος, που μετεξελίχθηκε σε ΚΚΕ, και διετέλεσε γενικός γραμματέας του κόμματος.

⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος του ότι δεν έχει γράψει ένα βιβλίο πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά δύο. Αναφερόμαστε στα βιβλία *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός* και η *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, με το πρώτο να εκδίδεται το 1927 και το δεύτερο το 1943. Ωστόσο εμείς θα ασχοληθούμε μόνο με το πρώτο βιβλίο, γιατί η χρονική περίοδος που καλύπτει η παρούσα μελέτη τελειώνει με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου.

⁷² Στην διατριβή της Σπανάκου δεν μαθαίνουμε μόνο το πώς αντιλήφθηκε τις ιδέες του Κορδάτου, αλλά γνωρίζουμε και τους προβληματισμούς της για επιμέρους πτυχές της θεωρίας του Κορδάτου. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κριτική που ασκεί στην άποψη του Κορδάτου ότι ο διαλεκτικός υλισμός είναι αντίληψη και όρος του Marx. Θεωρεί πως έχει αδυναμία στην εννοιολογική ανάλυση και αυτό αναδεικνύεται από την γλωσσική χρήση των όρων «ιστορικός υλισμός, διαλεκτικός υλισμός και μαρξισμός». Η Σπανάκου αναγνωρίζει ότι Κοινωνιολογία για τον Κορδάτο είναι ο ιστορικός υλισμός, αλλά σχολιάζει το γεγονός ότι ο όρος υλιστικός χρησιμοποιείται χωρίς διάκριση αντί του υλικός και ότι η γενικότερη του «αδυναμία» σε επιστημολογικά ζητήματα τον εμποδίζει να ορίσει τα κριτήρια αντικειμενικότητας.

γεγονότα.⁷³ Η εφαρμογή αυτής της μεθόδου πηγάζει από την κριτική που ασκεί ο Κορδάτος στους ιστορικούς για την οπτική και γενικότερα για τον τρόπο της μελέτης τους. Ως προς τους ιστορικούς εστιάζει στο γεγονός ότι δεν χρησιμοποίησαν αντικειμενική σκέψη για να εξηγήσουν τα γεγονότα που συνέβησαν πριν και μετά την επανάσταση του 1821. Επίσης κρίνει ιδιαιτέρως αρνητικά τον τρόπο με τον οποίο εξηγούν, επιστήμονες και μη, την επιτυχία του 1821. Ο Κορδάτος έδειχνε να ενοχλείται από την αντίληψη ότι η θετική έκβαση του 1821 οφείλεται στον άσβεστο ενθουσιασμό προς την ελευθερία ή στην θρησκεία των Ελλήνων. Με βάση αυτά τα αρνητικά στοιχεία εκδηλώνει την προτίμηση του στην υλιστική μέθοδο, την οποία θεωρεί κατάλληλη για να εξηγήσει πολιτειακές μεταβολές. Ο στόχος της κριτικής του είναι να διευρύνουμε τους ορίζοντες μας. Η βαθύτερη του επιδίωξη είναι να λαμβάνουμε υπόψη μας την οικονομική διάσταση των φαινομένων, γιατί ο οικονομικός παράγοντας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική εξέλιξη της ανθρωπότητας για χιλιάδες χρόνια.⁷⁴ Αυτή η υλική διάσταση ταυτίζεται με τον τρόπο που λειτούργησε ο Γεώργιος Σκληρός στα δικά του έργα. Γενικά ο Κορδάτος προσπαθεί να απαλλάξει τους αναγνώστες του από την υιοθέτηση της υποκειμενικής αντίληψης της ιστορίας και ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα που αναδεικνύει αυτή την αντίληψη είναι το εξής:

Καμμία «κοινωνική» ή «εθνική» Επανάσταση μέχρι τούδε δεν προεκλήθη από...οποιαδήποτε υποκειμενικά ιδεαλιστικά ελατήρια.⁷⁵

Ενδεικτικά ένα τελευταίο σημείο, στο οποίο ταυτίζονται, είναι η πάλη των τάξεων. Ως προς τις υποσημειώσεις Σκληρός και Κορδάτος διαφοροποιούνται σε σημαντικό βαθμό. Ο Σκληρός έχει ελάχιστες υποσημειώσεις και η βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί είναι ανύπαρκτη, ενώ από την άλλη πλευρά ο Κορδάτος έχει όχι μόνο βιβλιογραφία, αλλά και υποσημειώσεις που διακρίνονται από επιστημονικότητα, όπου επεξηγούνται και αναφέρονται σημαντικές έννοιες, όπως ο ιστορικός υλισμός και η διαλεκτικότητα.

⁷³ βλ. Κορδάτος Γ., *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1924, σελ.γ.

⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. ιβ',θ'.

⁷⁵ Στο ίδιο, σελ.δ'.

Από την αρχή ο Κορδάτος διευκρινίζει ότι ο χαρακτήρας της Επανάστασης του 1821 είναι εθνικός και όχι κοινωνικός⁷⁶. Υποστηρίζει χαρακτηριστικά ότι η κοινωνική επανάσταση αποβλέπει αποκλειστικά εις την ανατροπή της κυβερνώσας τάξης.⁷⁷ Η αναδρομή στο παρελθόν είναι κομμάτι της συλλογιστικής του. Ωστόσο η αναφορά δεν είναι γενική για την εποχή του Βυζαντίου, αλλά συγκεκριμένη στο έτος(1453) της πτώσης του «φεουδαρχικού» Βυζαντινού κράτους. Προσθέτει μία υλιστική εξήγηση για την πτώση του Βυζαντίου, σύμφωνα με την οποία η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους ήταν μονόδρομος εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού τους στην Ασιατική ήπειρο. Σε αυτό το γεγονός συνετέλεσε μεταξύ άλλων η έλλειψη παραγωγικών μέσων συντηρήσεως.⁷⁸

⁷⁶ Αυτό μπορούμε να το κατανοήσουμε και από ένα παράδειγμα που παραθέτει μέσα στην ανάλυση του. Αναφερόμαστε στο ξέσπασμα της επανάστασης στην Μολδοβλαχία από την Φιλική εταιρία τον Φεβρουάριο του 1821. Η αποτυχία της συγκεκριμένης επανάστασης αναδεικνύει τον εθνικό και όχι τον κοινωνικό χαρακτήρα της επανάστασης που ετοιμαζόταν στη νότια Βαλκανική. Οι Ρουμάνοι απογοητεύτηκαν, όταν διαπίστωσαν πως η επανάσταση στην Μολδοβλαχία δεν είχε κοινωνικό χαρακτήρα, διότι αυτό που περίμεναν ήταν να είχε αγροτικό χαρακτήρα και να στρεφόταν εναντίον των μεγαλο-γαιοκτημόνων (Στο ίδιο, σελ.69-70).

Δεν μπορούμε να πούμε ότι στη σχετική της διατριβή η Σπανάκου δεν αναλύει τα ιστορικά παραδείγματα του Κορδάτου, όπως για παράδειγμα την κατάσταση στον επαναστατημένο Μοριά, αλλά αυτό που την απασχολεί περισσότερο είναι ότι ο ιστορικός υλισμός θεωρείται από τον Κορδάτο ως μέθοδος υψηλής αντικειμενικότητας. Μέσα από το σύνολο της εργογραφίας του, και όχι μόνο από την *κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, μελετά και σχολιάζει την θεμελίωση της θεωρίας του για την ιστορία και την ερευνητική του μέθοδο. Η σύμπλευση ιστορικής επιστήμης και κοινωνιολογίας δείχνει να την προβληματίζει και ιδιαίτερα, χωρίς να γίνεται συγκεκριμένη, η νέα ιδιότητα της ιστορίας ως περιγραφικής επιστήμης. Ο προβληματισμός της δεν σταματά εκεί, αλλά συνεχίζει. Συγκεκριμένα σχολιάζει την εξελικτική πορεία που ακολουθεί το ιστορικό γίνεσθαι στον Κορδάτο, όπως την ημιτελή κατανόηση της διαλεκτικής ως μεθόδου και ιστορίας. Από την άλλη πλευρά ο Μπουμπούς, ο οποίος παραπέμπει γενικά στην διατριβή της Σπανάκου με μια μικρή επιφύλαξη (βλέπε υποσημείωση 5 σελ.145), έχει την άποψη πως ο Κορδάτος στην «κοινωνική σημασία», στην Ελληνική βιβλιογραφία δεν είχε καμία μαρξιστική εργασία γύρω από τα θέματα που έθιγε το βιβλίο. Φαίνεται ότι ο Μπουμπούς πιστεύει πως ο Κορδάτος δεν ενσωμάτωσε στην ανάλυση του τις ενδιάμεσες μαρξιστικές αναγνώσεις του 1821. Συγκεκριμένα έχει στη διατριβή του ενότητα, όπου λέει αναλυτικά ποιοι τοποθετήθηκαν στο διάστημα που μεσολάβησε από την έκδοση των «Σύγχρονων προβλημάτων» και το βιβλίο του Κορδάτου για το 1821, όπως οι Γεωργιάδης, Σίδερης και Πουρνάρας.

⁷⁷ Ο.π., *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*,, σελ.ε'.

⁷⁸ Στο ίδιο, σελ.16.

Στο κεφάλαιο «Οι οικονομικές συνθήκες της προεπαναστατικής περιόδου» συναντάμε τα ιστορικά νησιά των Σπετσών, των Ψαρών και της Ύδρας. Η συγκεκριμένη αναφορά ουδεμία σχέση έχει με τις περιοχές που έλαβαν μέρος στην επανάσταση. Αυτό που επιχειρεί να αναδείξει στο συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι την ανάδυση και κυριαρχία της αστικής τάξης. Η υποστήριξη των απόψεων του πραγματοποιείται με την χρήση πηγών που δείχνουν τις κοινωνικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί. Σε γενικές γραμμές εξετάζει την οικονομική πρόοδο ανά γεωγραφική περιοχή (π.χ. η Ήπειρος και η εύπορη εμπορική της τάξη⁷⁹) με σκοπό να αναδείξει την βαθμιαία μεταβολή της φεουδαρχικής οικονομίας και την ταυτόχρονη ισχυροποίηση της αστικής τάξης με την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων-πλέον της απόκτησης του χρήματος-. Στο τέλος του κεφαλαίου δεν παραλείπει να τονίσει πως στην επανάσταση του 1821 η αστική τάξη «έπαιξε τον πρωτεύοντα ρόλο».⁸⁰

Προηγουμένως θα εξετάσει στην ανάλυση του ορισμένα σημεία από την κοινωνική δομή του κατακτημένου Βυζαντίου. Αυτό που θεωρεί ότι είναι το ζητούμενο να κατανοήσουμε είναι ότι η κοινωνική και οικονομική υπόσταση του ανώτερου κλήρου⁸¹ και της αριστοκρατίας παρέμεινε αμετάβλητη, ακόμη και υπό τον Οθωμανό κατακτητή. Η οργάνωση τους εξακολούθησε να παραμένει φεουδαρχική και τα προνόμια τους, οικονομικά και πολιτικά, δεν τα απώλεσαν. Η αναφορά στο πολιτικό κομμάτι εστιάζει στα δημόσια αξιώματα που κατείχαν οι Έλληνες, όπως λόγου χάρη οι Έλληνες Φαναριώτες που παρέμειναν στην αυλή του Σουλτάνου και *ειργάσθησαν.. διά την εξυπηρέτησιν των σχεδίων του τουρκικού φεουδαρχισμού*.⁸² Γενικά οι φεουδάρχες (αριστοκράτες) εξακολούθησαν να έχουν υψηλά αξιώματα σε πολλές Οθωμανικές επαρχίες.

Επίσης με έντονο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον προσεγγίζει την Φιλική Εταιρεία, μια οργάνωση που διαπνεόταν από τις αρχές (ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα) της Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Με την αναφορά του στη Γαλλία επιδιώκει να αναδείξει τον αρχικά αστικό χαρακτήρα της Φιλικής Εταιρείας και κατά επέκταση της επανάστασης του 1821. Η

⁷⁹ Στο ίδιο, σελ.25

⁸⁰ Στο ίδιο, σελ.30.

⁸¹ Στο συγκεκριμένο σημείο του κειμένου ο Σκληρός μιλάει γενικά για κλήρο. Δεν διευκρινίζει αν πρόκειται για ένα μέρος του κλήρου. Σε αυτόν τον διαχωρισμό προχωράει αργότερα και με βάση τον διαχωρισμό του κλήρου, σε ανώτερο και κατώτερο, αναφερθήκαμε σε ανώτερο κλήρο.

⁸² Ο.π., *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασως του 1821*, σελ.41.

Ελληνική αστική τάξη ενστερνίστηκε αυτές τις αρχές μέσα από τις επαφές με το εξωτερικό κατά την άσκηση των εμπορικών της δραστηριοτήτων.⁸³ Αργότερα, μέσω τεχνασμάτων για υποστήριξη της επανάστασης από Μεγάλη Δύναμη, θα πειστούν οι Έλληνες φεουδάρχες να συμμετέχουν στην επανάσταση. Αυτή η κίνηση ήταν αναγκαία, διότι η πελοποννησιακή φεουδαρχία δίσταζε να λάβει μέρος σε τέτοιο βαθμό, που απέστειλε εκπρόσωπο στη Ρωσία για την επιβεβαίωση της υποστήριξης της. Παρά την ενεργή συμμετοχή της φεουδαρχικής τάξης ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ καταδίκασε την έναρξη της επανάστασης⁸⁴. Ο αστικός χαρακτήρας των Φιλικών φαίνεται και από τα ιδρυτικά τους μέλη και από το γεγονός ότι ο κατώτερος λαός δεν συμμετείχε στη Φιλική Εταιρεία. Οι τρεις ιδρυτές της, Σκουφάς, Τσακάλωφ και Αναγνωστόπουλος ήταν έμποροι. *Οι κυρίως επαναστατήσαντες αστοί καταρχήν εστρέφοντο κατά της τουρκικής φεουδαρχίας και απολυταρχίας.*⁸⁵

Με βάση αυτά, ο Κορδάτος ασκεί κριτική στον Σκληρό για την άποψη του ότι ο χαρακτήρας της επανάστασης του 1821 ήταν αμιγώς αστικός. Αυτή η συνύπαρξη αστών και φεουδαρχών ανατρέπει την άποψη του Σκληρού. Ωστόσο αυτή η συνύπαρξη δεν ήταν αρμονική και κατά την διάρκεια της επανάστασης, μετεξελίχθηκε για λίγο σε εμφύλια ταξική σύγκρουση με δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Το ένα ήταν τα συντηρητικά και φεουδαρχικά στοιχεία της Πελοποννήσου και το άλλο ήταν οι εκπρόσωποι του αστικού πνεύματος, οι νησιώτες.⁸⁶ Γενικά οι κοτζαμπάσηδες δεν μπορούσαν να αποδεχτούν τις αποφάσεις των Εθνοσυνελεύσεων του 1821 και 1823 για ένα πολίτευμα δημοκρατικό. Αυτή η Γαλλική επιρροή στο πολίτευμα από την αστική τάξη δεν τους άφησε αδιάφορους και κάπως έτσι ξεκίνησε η εμφύλια σύγκρουση. Λίγα χρόνια μετά τον εμφύλιο, το 1827, έχουμε στην Τροιζήνα μια νέα εθνοσυνέλευση, όπου θα

⁸³ Στο ίδιο, σελ.47.

⁸⁴ Ο Κορδάτος δεν κατατάσσει την εκκλησία στην αστική τάξη. Συγκεκριμένα την χαρακτηρίζει ως την τάξη του κλήρου, η οποία την εποχή εκείνη είναι ένα φεουδαρχικό στοιχείο. (στο ίδιο, σελ.76). Η αναφορά του Κορδάτου στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ έγκειται στο γεγονός ότι ήθελε να αποβάλλει την λανθασμένη αντίληψη των συμπατριωτών του ότι ο Πατριάρχης ήταν εθνομάρτυρας επειδή υποστήριζε την επανάσταση. Η πραγματικότητα ήταν ότι είχε καταδικάσει την επανάσταση, όπως και την κίνηση του Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία. Ο Κορδάτος ,βασισμένος σε ένα γράμμα του Πατριάρχη, τον χαρακτηρίζει φανατικό αντιπρόσωπο φεουδαρχικών αντιλήψεων. (στο ίδιο, σελ. 71-72)

⁸⁵ Στο ίδιο, σελ.65.

⁸⁶ Στο ίδιο, σελ.79-85.

συγκεντρωθεί η νομοτελεστική δύναμη αποκλειστικά στα χέρια του Ιωάννη Καποδίστρια.⁸⁷ Τότε τα αστικά στοιχεία δεν περίμεναν να παρουσιάσει με την ανάληψη των καθηκόντων του δεσποτικό χαρακτήρα. Αναφορικά με τον πρώτο κυβερνήτη ο Κορδάτος συμφωνεί με τον Σκληρό ως προς τα αρνητικά του⁸⁸. Ένα κοινό σημείο ταύτισης των απόψεων τους είναι η κριτική στάση που τηρούν απέναντι στους συντηρητικούς ιστορικούς της εποχής τους, οι οποίοι λανθασμένα ισχυρίζονταν ότι ο Καποδίστριας ήταν μέγας και σοφός. Ωστόσο υπάρχει και ένα μικρό σημείο στο οποίο διαφέρουν. Στο συγκεκριμένο κομμάτι ο Κορδάτος αναγνωρίζει με μια σύντομη του αναφορά ότι ο Καποδίστριας είχε κάποια θετικά χαρακτηριστικά που έχουν να κάνουν με την εργατικότητα και το πνεύμα οργάνωσης του.⁸⁹

Κλείνοντας αυτή την υποενότητα θα επισημάνουμε συγκεκριμένα σημεία της προβληματικής του Κορδάτου. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι ήταν μαρξιστής και ασπαζόταν τον ιστορικό υλισμό. Αυτή η μαρξιστική θεωρία είναι η υλιστική αντίληψη της ιστορίας που διευκολύνει την μελέτη της οικονομικής κατάστασης μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Η υλιστική αντίληψη και η ταξική σύγκρουση είναι τα βασικά εργαλεία που χρησιμοποιεί για να αναλύσει τα γεγονότα που συνέβησαν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την επανάσταση του 1821. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι Ελληνικές εμφύλιες συγκρούσεις του 1824 που ξέσπασαν, ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η προσπάθεια απελευθέρωσης από τους Οθωμανούς Τούρκους. Γενικά αυτό που προσπαθεί να αναδείξει ο Κορδάτος είναι ότι δεν υπήρχε πολιτειακή σύγκρουση μεταξύ δημοκρατισμού και μοναρχισμού, αλλά μία ταξική πάλη αστών και φεουδαρχών.⁹⁰ Επί εποχής Καποδίστρια και Όθωνα η αστική τάξη θεωρείται ηττημένη λόγω εξάντλησης των πόρων της για την επανάσταση του '21 και της μη ενεργού της συμμετοχής στα κοινά. Τα δεδομένα αυτά θα αλλάξουν μερικώς με τα γεγονότα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1844. Η οριστική επικράτηση της αστικής τάξης θα επιτευχθεί το 1863 με την έλευση της δυναστείας των Γλύξμπουργκ. Έκτοτε, και ειδικότερα από το 1880, οι έλληνες αστοί μετασχηματίζονται σε

⁸⁷ Στο ίδιο, σελ.96-97.

⁸⁸ Η μόνη τους διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο Κορδάτος χρησιμοποιεί δευτερογενείς πηγές ,(Στο ίδιο, σελ.122), για να στηρίξει τα αρνητικά στοιχεία της διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια, ενώ ο Σκληρός δεν έχει βιβλιογραφική αναφορά στα δοκίμια του.

⁸⁹ Στο ίδιο, σελ.126.

⁹⁰ Στο ίδιο, σελ.129-131.

αντιδραστική κεφαλαιοκρατική τάξη.⁹¹ Πλέον η ταξική πάλη δεν είναι μεταξύ φεουδαρχίας και αστικής τάξης, αλλά μεταξύ κεφαλαιούχων και εργατών.

B. Το Γλωσσικό ζήτημα

Το βιβλίο του Κορδάτου «η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής επαναστάσεως του 1821» χρησιμοποιεί ως βασικό εργαλείο της ανάλυσης του, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας και την ταξική διάσταση. Επακόλουθο αυτού του τρόπου σκέψης είναι να το εφαρμόσει και σε άλλα του έργα. Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα εφαρμογής της ταξικής ανάλυσης της Ελληνικής κοινωνίας από τον Κορδάτο σε ένα καίριο πολιτισμικό ζήτημα είναι το γλωσσικό ζήτημα. Το βιβλίο στο οποίο θα βασιστούμε, και έχει εκδοθεί πολύ πριν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τη νέα βελτιωμένη έκδοση με τίτλο «Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος», είναι ο «Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός». Μέσα από το συγκεκριμένο βιβλίο θα κατανοήσουμε πως το ζήτημα της γλώσσας δεν ξεκινά με τον Ψυχάρη⁹². Επίσης θα γίνει πιο κατανοητή η σχέση της γλώσσας με την παιδεία και τον πολιτισμό. Επιπλέον αυτό που θα έχουμε υπόψη είναι ότι η επικρατούσα κεντρική ιδέα του έργου, η οποία σχετίζεται με την ταξική ανάλυση, είναι πως πίσω από την διαμάχη καθαρεύουσας και δημοτικής υποκρύπτονται ταξικά συμφέροντα.

Τα πρώτα στοιχεία διαμάχης τα εντοπίζει στην εποχή του Βυζαντίου και έτσι άμεσα κατανοούμε ότι το γλωσσικό δεν προέκυψε ξαφνικά, επειδή δεν υπήρχαν άλλα προβλήματα μετά το 1880. Το αγροτικό ζήτημα και η εδαφική εξάπλωση της Ελλάδας εξακολουθούσαν να παραμένουν δύο σημαντικά κοινωνικά ζητήματα σε εκκρεμότητα. Γενικά το γλωσσικό ζήτημα το αντιμετωπίζει ως πρόβλημα διγλωσσίας. Συγκεκριμένα η επίσημη γραπτή γλώσσα του κράτους, της εκκλησίας και του πνεύματος ήταν αρχαϊζουσα, με βάση την αττική γραμματική και σύνταξη⁹³, ενώ από την άλλη πλευρά ο απλός λαός μιλούσε την ομιλουμένη. Ένα εξαιρετικά

⁹¹ Στο ίδιο, σελ.166.

⁹² Ο Μπουμπούς στην διατριβή του ισχυρίζεται πως ,εκτός από το γλωσσικό ζήτημα, ερευνάται η σχέση του προεπαναστατικού ελληνικού αστισμού με τις πνευματικές ζυμώσεις της Δύσης. Ωστόσο η σημαντικότερη επισήμανση του είναι ότι μέσω της δημοτικής γλώσσας ζούσαν στα κείμενα του Κορδάτου οι καταπιεσμένες μάζες, στο όνομα των οποίων έγραφε.

⁹³ Βλ. Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σελ. 11-12.

ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η αριστοκρατία εκείνης της εποχής, συμπεριλαμβανομένου και του κλήρου, χαρακτήριζαν την γλώσσα του λαού χυδαία. Ο Κορδάτος ισχυρίζεται πως ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός «ήταν το αντικαθρέφτισμα των κοινωνικών σχέσεων» και της κυριαρχίας της άρχουσας τάξης.⁹⁴

Στη συνέχεια εξετάζει την εποχή της Τουρκοκρατίας.⁹⁵ Το πρώτο πράγμα που επισημαίνει είναι ότι η πνευματική κίνηση της εποχής βρισκόταν σε τέλμα. Δεν παραλείπει να αναφέρει για ακόμη μια φορά, τους εκπροσώπους της άρχουσας τάξης Φαναριώτες και Κοτζαμπάσηδες. Η συγκεκριμένη αναφορά αποσκοπεί στο να αναδείξει ότι όχι μόνο υπήρχε αριστοκρατία τα χρόνια της σκλαβιάς, αλλά και ότι επιπλέον ήταν αντιδραστική στην καθιέρωση της δημοτικής ακόμη και μετά την απελευθέρωση. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι όποιες προσπάθειες για μετάφραση της Καινής Διαθήκης σε απλή γλώσσα το 1630 καταδικάζονται⁹⁶, γιατί πίσω από όλες αυτές τις αντιδράσεις πίστευε ότι υπέβασκε το υλικό συμφέρον⁹⁷. Κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα η αστική τάξη γνωρίζει ραγδαία οικονομική άνοδο και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την πνευματική αναγέννηση του τόπου και την ίδρυση πολλών σχολείων, όπως λόγου χάρη στην περιοχή της Ηπειροθессαλίας. Ωστόσο αυτές οι κινήσεις έχουν ως σημαντικότερο επακόλουθο την πάλη φεουδαρχισμού και αστισμού με σημαία τη γλώσσα. Ο Γιάννης Κορδάτος τόνιζε

⁹⁴ Στο ίδιο, σελ.16.

⁹⁵ Στην διατριβή της η Ζωή Σπανάκου επιλέγει να μην εστιάσει στο θέμα της δημοτικής γλώσσας και να αναδείξει τον αντικειμενικό και υποκειμενικό παράγοντα, που έχει βαρύτητα στην ανάλυση της, σε ένα τόσο σημαντικό κοινωνικό ζήτημα. Σύμφωνα με την ανάλυση της ο υποκειμενικός παράγοντας έχει να κάνει με την ψυχολογία των κατώτερων τάξεων και ο αντικειμενικός με τη γεωγραφία και τις κλιματολογικές συνθήκες. Δείχνει γενικά να επιλέγει περισσότερο άλλα του έργα, όπως την «κοινωνική σημασία της Ελληνικής επανάστασης του 1821». Ωστόσο στην παράγραφο που αφιερώνει για το θέμα (σελ.331) δείχνει να προσπαθεί να εντοπίσει την ταξική διάσταση του Κορδάτου πάνω στο γλωσσικό ζήτημα. Σύμφωνα με την αντίληψη της, ο Κορδάτος δεν αποδέχεται την διάκριση «προλεταριακός» και «αστικός» δημοτικισμός, αλλά τον χαρακτηρισμό ουτοπιστικός (ο λεγόμενος ψυχαρακός) και επαναστατικός (που προσιδιάζει στις καταπιεσμένες μάζες).

⁹⁶ Για πιο αναλυτική παρουσίαση του παραδείγματος Βλ. Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σελ.22.

⁹⁷ Προσπάθειες χρήσης της απλής γλώσσας ή απλοποίησης της αρχαίας πραγματοποιήθηκαν και μετά το 1630. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αυτών των δύο «θετικών» ρευμάτων είναι ο Βηλαράς και ο Αδαμάντιος Κοραΐς αντίστοιχα. Δεν υπήρχε μόνο οικονομικό σκέλος στην αντίδραση τους, αλλά και πολιτικό. Δεν ήθελαν η μόρφωση που θα έπαιρνε ο λαός ,να τον αφυπνίσει και να ανατρέψει την πρωτοκαθεδρία τους στην εξουσία. (Στο ίδιο, σελ.40,41).

ιδιαίτερα τον ελιτισμό που επιδείκνυε η φεουδαρχική τάξη στο ζήτημα της εκπαίδευσης με την στάση της ότι τα πολλά γράμματα είναι περιττά.⁹⁸ Η χρήση της απλής γλώσσας, πριν το 1821, εξακολουθούσε να θεωρείται ενοχλητικό θέμα από την φεουδαρχική τάξη και από την άλλη πλευρά η στάση της Εκκλησίας δεν βοηθούσε την εξομάλυνση της κατάστασης. Η τοποθέτηση της εκκλησίας ήταν υπέρ της χρήσης της αρχαίας γλώσσας και τα λίγα γράμματα που μάθαιναν τα παιδιά εκείνης της εποχής να τα χρησιμοποιήσουν μόνο στο ψαλτήρι. Δηλαδή με άλλα λόγια διακρίνουμε έναν εκπαιδευτικό και πολιτιστικό περιορισμό της κατώτερης τάξης, του απλού λαού. Τα παρακάτω λόγια συμπυκνώνουν την άποψη του Κορδάτου για την στάση της εκκλησίας μέχρι το 1819.

Το Πατριαρχείο ...δεν είναι κέντρο «εθνικό» του Ελληνισμού μα το προπύργιο της φεουδαρχικής ιδεολογίας.⁹⁹

Η επόμενη χρονική περίοδος ξεκινά το 1821 και σύμφωνα με τον Κορδάτο το γλωσσικό ζήτημα τίθεται στο περιθώριο. Το εθνικό ζήτημα και συγκεκριμένα η απελευθέρωση από τους Οθωμανούς Τούρκους αποτελεί το μόνο ζητούμενο. Το τέλος της επανάστασης θα βρει την ελληνική αστική τάξη γονατισμένη οικονομικά και για αρκετά χρόνια θα εξακολουθήσει να υφίσταται αυτή η κατάσταση που σε συνδυασμό με την έλλειψη συμμετοχής στην πολιτική εξουσία τα χρόνια του Όθωνα, σηματοδοτεί κατά τον Κορδάτο την κυριαρχία της φεουδαρχίας και στο γλωσσικό. Η επίσημη γλώσσα του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους ήταν η αρχαϊζουσα γλώσσα και στην επιστήμη κυριαρχούσε η καθαρεύουσα. Μόνα στα δημοτικά τραγούδια υπήρχε η ευρεία χρήση της δημοτικής, της γλώσσας του λαού. Γενικά η κατάσταση παρέμεινε στάσιμη, ακόμη κι όταν οι αστοί από το 1860 και έπειτα συμμετείχαν ενεργά στα κοινά. Ο Κορδάτος ισχυριζόταν πως οι αστοί έκαναν συμβιβασμούς με την απερχόμενη άρχουσα τάξη.¹⁰⁰ Επομένως δεν μπορούμε να μιλήσουμε για πνευματική ανάπτυξη με αφορμή την εφαρμογή μιας επεκτατικής πολιτικής με τη μορφή της Μεγάλης Ιδέας. Συγκεκριμένα ένας τρόπος εφαρμογής της υπήρξε η χρήση της γλώσσας σε διεκδικούμενες περιοχές από πολλές εθνότητες και ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, όπου χρησιμοποιήθηκε ως «όπλο» η γλώσσα, και ειδικότερα η καθαρεύουσα, ήταν η Μακεδονία.

⁹⁸ Στο ίδιο, σελ.28-29.

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ.38.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ.74-75.

Το γλωσσικό ζήτημα θα ανακινηθεί το 1880 από κομμάτια της Ελληνικής αστικής τάξης του εξωτερικού που θα προβληματιστούν για την πνευματική στασιμότητα μέσα στην οποία βρισκόταν το Ελληνικό βασίλειο.¹⁰¹ Η χρήση της δημοτικής γλώσσας θεωρήθηκε ως η καλύτερη λύση για να ξεπεραστεί η κατάσταση. Με αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται στο προσκήνιο ο Ψυχάρης το 1888, ο οποίος επιθυμεί την προκοπή του έθνους με τη δημοτική. Η επαναστατική του κίνηση ,αρχικά, είχε προοδευτικά στοιχεία, διότι χτυπούσε τις γλωσσικές φεουδαρχικές προλήψεις. Ωστόσο ο Κορδάτος ισχυρίστηκε πως σε κάθε προοδευτική κίνηση διεισδύουν κάποια στιγμή αντιπροοδευτικές τάσεις που επηρεάζουν με αρνητικό τρόπο. Αυτό πίστευε ότι συνέβη με την περίπτωση του Ψυχάρη και για αυτό το λόγο ισχυρίστηκε πως (ο Ψυχάρης) πλέον με την εφαρμογή της δημοτικής επεδίωκε την εκ νέου κυριαρχία της άρχουσας τάξης.¹⁰² Η επίδραση του Ψυχάρη στην λογοτεχνία, την εκπαίδευση, την ποίηση και ευρύτερα ήταν δεδομένη για τον Κορδάτο. Μπορεί επίσημη γλώσσα του κράτους, πριν και μετά το 1909, να ήταν η καθαρεύουσα, αλλά η συζήτηση για τη δημοτική είχε ανάψει για τα καλά. Κάποια βίαια περιστατικά δεν εξουδετέρωσαν τις προσπάθειες δημόσιας χρήσης της δημοτικής γλώσσας, όπως η πράξη βίας που εκδηλώθηκε το Νοέμβρη του 1901 και έχει μείνει γνωστή με το όνομα «Ευαγγελικά». Αυτή η αντίδραση προκλήθηκε εξαιτίας της απόδοσης του Ευαγγελίου στη δημοτική έπειτα από παρότρυνση της Βασίλισσας Όλγας. Δυστυχώς όμως τα συντηρητικά στοιχεία με κατηγορίες για προδότες και πληρωμένους πράκτορες κατάφεραν να πάρουν το λαό με το μέρος τους.

Μετά το 1909 περνάμε στην εποχή του Βενιζέλου και των μεγάλων αλλαγών. Η εργατική νομοθεσία μπορεί να ήταν ένας από αυτούς τους τομείς, αλλά το γλωσσικό δεν ήταν. Ο Κορδάτος φθάνει στο σημείο να χαρακτηρίζει το βενιζελικό κόμμα αντιπρόσωπο της ελληνικής πλουτοκρατίας.¹⁰³ Το άρθρο του συντάγματος, στην Αναθεωρητική βουλή το 1911, για τη χρήση της γλώσσας δεν το άλλαξε και οι προοδευτικές του τάσεις ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα άρχισαν να φθίνουν. Αυτό θα αλλάξει , μερικώς, για ένα βραχυπρόσθεσμο διάστημα την εποχή του Εθνικού Διχασμού. Το κίνημα της Θεσσαλονίκης (1917) , που είχε προοδευτικές τάσεις θα πραγματοποιήσει αυτή την βραχύβια αλλαγή με την εισαγωγή της δημοτικής στα κατώτερα σχολεία. Πέρα από αυτό το γεγονός δεν συνέβη τίποτα άλλο που να χρήζει της προσοχής. Το

¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ.89.

¹⁰² Στο ίδιο, σελ.91-93.

¹⁰³ Στο ίδιο, σελ.133.

μόνο που επισημαίνει ο Κορδάτος είναι ότι μετά το 1917 το βενιζελικό κόμμα ακολούθησε μια άκρως συντηρητική στάση απομάκρυνσης των προοδευτικών στοιχείων. Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να σας παραθέσουμε αυτούσιο ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το συμπέρασμα που βγάζει ο Κορδάτος για το γλωσσικό ζήτημα.

Η κυρίαρχη τάξη δίνει ταξική σημασία στο δημοτικισμό και κάνει μοναχά «ορισμένες» υποχωρήσεις που φυσικά δε λύνουν το ζήτημα, παρά μόνο ζωντανεύουν την καθαρεύουσα.¹⁰⁴

Στα προηγούμενα κείμενα του Μαρξιστή Κορδάτου συναντήσαμε ως κυρίαρχη έννοια τον ιστορικό υλισμό. Σε όλα τα σημεία της ανάλυσης του ο οικονομικός παράγοντας παρουσιάζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι της ανάλυσης ιστορικών γεγονότων, όπως η άλωση της Πόλης το 1453. Αυτό το διαπιστώνουμε στο βιβλίο του «Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής επανάστασης». Ο Κορδάτος όμως δεν περιορίζεται μόνο στα χρόνια της Επανάστασης, αλλά πηγαίνει και παραπέρα αναλύοντας την σύγκρουση του Κυβερνήτη Καποδίστρια με τα αστικά στοιχεία της χώρας. Επίσης πηγαίνει ένα βήμα περαιτέρω σε σύγκριση με τον Σκληρό. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι σε αυτά τα δύο έργα η ανάλυση του έχει έναν επίμονα έντονο ταξικό και συγκρουσιακό χαρακτήρα που δεν δέχεται τον συμβιβασμό και τον ουτοπικό σοσιαλισμό. Επομένως το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι οι αρχές της θεωρίας του Κορδάτου είναι η πάλη των τάξεων και ο οικονομικός παράγοντας.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σελ.243.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Η χρονική περίοδος που καλύπτουν τα περιοδικά που θα χρησιμοποιήσουμε ξεκινά το 1908 και τελειώνει το 1936. Πρόκειται για περιοδικά με επιστημονικό χαρακτήρα που αναδεικνύουν τις επικρατούσες κοινωνιολογικές, νομικές, φιλοσοφικές και πολιτικές σκέψεις της εποχής που κυκλοφορούσαν. Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε να γνωρίσουμε τον Αβροτέλη Ελευθερόπουλο, τον Ευάγγελο Λεμπέση και τον Πέτρο Ζήση. Η επαφή μας θα γίνει κυρίως μέσω του περιοδικού *Αρχείο οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*(1922).

A. Αβροτέλης Ελευθερόπουλος (1869-1963)

Ο πρώτος κοινωνιολόγος με τον οποίο θα ασχοληθούμε συμπίπτει να είναι και ο πρώτος καθηγητής κοινωνιολογίας στην Ελλάδα, συγκεκριμένα στην Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης. Το πρώτο κοινωνιολογικό κείμενο του Αβροτέλη Ελευθερόπουλου δημοσιεύτηκε σε Ελληνικό περιοδικό το 1908, στο περιοδικό της κοινωνιολογικής εταιρίας του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, «Επιθεώρηση κοινωνικών και νομικών επιστημών» με τίτλο *Η υλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Μαρξ*.¹⁰⁵ Το ζήτημα ,το οποίο περιγράφεται στον τίτλο, είναι η υλιστική αντίληψη της ιστορίας με βάση την φιλοσοφική θεώρηση του Μαρξ. Στο κείμενο ο Ελευθερόπουλος εκθέτει τον προβληματισμό του ότι όλα τα μη οικονομικά φαινόμενα στην ιστορία έχουν αποκτήσει οικονομική διάσταση.¹⁰⁶ Κατά την άποψη του η οικονομική διάσταση αποτρέπει μια εναλλακτική οπτική ματιά, όπως ενδεχομένως να ήταν μια ηθική εξήγηση, *διότι οι οικονομικές καταστάσεις μιας κοινωνίας είναι διατεταγμένες καταστάσεις και συνεπώς πρέπει να υπαχθούν εις άλλες αιτίες*.¹⁰⁷

Γενικά πίστευε ότι έπρεπε να απομακρυνθούμε από μία μονοδιάστατη οικονομική αντίληψη των γεγονότων και να τα δούμε και λίγο ιδεαλιστικά, όπως ο Πλάτωνας. Μπορεί να ζητά να αποβληθεί αυτή η αντίληψη, αλλά στην πραγματικότητα υπάρχει η αίσθηση ότι

¹⁰⁵ Βλ. Ελευθερόπουλος Αβροτέλης, « Η υλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Κάρολον Μαρξ», *Επιθεώρηση κοινωνικών και νομικών επιστημών*, τόμος 1-τεύχος 2, 1908, σ.σ 153-162.

¹⁰⁶ Βλ. Hobsbawm E., *Για την ιστορία*, Λονδίνο, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1998, σελ.200.

¹⁰⁷ Ο.π., *Η υλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Κάρολον Μαρξ*, σελ.162.

δεν απομακρύνεται πλήρως από την υλιστική θεωρία παρά την χρήση ιστορικών παραδειγμάτων και ονομάτων, όπως ο Μέγας Αλέξανδρος και ο φιλόσοφος Πλάτωνας.¹⁰⁸ Ένα άλλο θέμα προσπάθειας ερμηνείας, χωρίς να ενέχεται η οικονομική διάσταση, είναι οι εθνικές διαφορές. Η εξήγηση του ενδέχεται να φαίνεται περίεργη, διότι έχει βιολογική διάσταση. Η συγκεκριμένη του αναφορά δεν στοχεύει στο να σχηματίσει κάποια έννοια, αλλά πιο πολύ να προβληματίσει. Ένα ερώτημα που μπορεί να αναδυθεί είναι το εξής. Υπάρχει αλληλεπίδραση θετικών επιστημών και κοινωνιολογίας; Προσπαθεί γενικά να ασκήσει κριτική στον ιστορικό υλισμό και μπορεί να μην απεμπλέκεται από τον ιστορικό υλισμό, αλλά οφείλουμε να επιστημάνουμε την προσπάθεια του η κοινωνιολογία να ακολουθήσει το πρότυπο των φυσικών επιστημών.¹⁰⁹ Με άλλα λόγια αυτό που προσπαθεί ο Ελευθερόπουλος είναι να ασκήσει κριτική στους Μαρξιστές σύμφωνα με τα Βεμπεριανά πρότυπα. Αυτή η κριτική εστιάζει στο «μονόπλευρο θεωρητικό σχήμα» που ανάγει ως αρχή των πάντων την οικονομία και στο παρακάτω απόσπασμα φαίνεται αυτή η νέα οπτική.

*Αι διαφοραί των Εβραίων της Ρωσίας, της Γερμανίας και της Ισπανίας πρέπει να αποδοθούν...εις το ότι οι σημερινοί Εβραίοι προέκυψαν εκ διαφόρων φυλετικών μίξεων.*¹¹⁰

Σε ένα άλλο κείμενο ασχολείται με θεωρητικές έννοιες, όπως *οι κοινωνικές τάξεις και τα κοινωνικά κόμματα*, τα οποία έχουν ταξικό χαρακτήρα.¹¹¹ Συγκεκριμένα έχει μία αντίληψη, η

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ.157,159.

Με αφετηρία τα χαρακτηριστικά του Ελευθερόπουλου, ο Κύρτσης προσπαθεί να ανακαλύψει τις διαφοροποιήσεις του πρώτου καθηγητή κοινωνιολογίας στην Ελλάδα σε σχέση με τους άλλους Έλληνες κοινωνιολόγους. Ένας τρόπος επίτευξης είναι η μελέτη των ιδεών του Ελευθερόπουλου. Εκεί ανακαλύπτει ο Κύρτσης την καθυστερημένη επιστημονική εξέλιξη του Ελευθερόπουλου και την σημασία που αποδίδει στους βιολογικούς παράγοντες στην κοινωνιολογική του ανάλυση, σε ζητήματα αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων. Το στοιχείο της ανάλυσης του Κύρτση που κεντρίζει το ενδιαφέρον είναι η επιλογή της εργογραφίας. Συγκεκριμένα προκαλεί εντύπωση η επιλογή του Κύρτση να μην χρησιμοποιήσει συστηματικά τα άρθρα του Ελευθερόπουλου από το Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών. Η ενδεχόμενη εξήγηση, ίσως και να βρίσκεται στον γραπτό λόγο του Κύρτση, όπου κάνει λόγο για φλύαρα και δύσκολα ερμηνεύσιμα κείμενα.(1996: 181-188).

¹⁰⁹ Βλ. Αντωνοπούλου Μ., *Οι Κλασικοί της Κοινωνιολογίας: κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλα, 2008, σελ.327.

¹¹⁰ Ο.π., Η υλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Κάρολον Μαρξ, σελ.157.

οποία απομακρύνεται από τις σοσιαλιστικές ιδέες που ισχυρίζονται πως η έννοια ισότητα στην πραγματικότητα είναι μια άγνωστη έννοια, εκφράζοντας την άποψη πως από την απαρχή της η ανθρωπότητα είναι άνισα κατασκευασμένη. Φθάνει στο χριστιανικό σημείο ο Ελευθερόπουλος να υποστηρίζει πως η ισότητα θα πραγματοποιηθεί με το τέλος του κόσμου. Επίσης υπάρχει και άλλη μία ενδιαφέρουσα αποτύπωση της αντίληψης του για την ισότητα. Για να γίνουμε πιο σαφείς προβαίνει στην διατύπωση ότι και οι άνδρες δεν ήσαν ίσοι στην εκάστοτε κοινωνία. Η συγκεκριμένη του αναφορά δεν σχετίζεται με την σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, αλλά με τις μεσαιωνικές και αρχαίες κοινωνίες. Σε γενικές γραμμές διακρίνει τρεις κοινωνικές βαθμίδες. Αυτές είναι η ανώτερη, η μεσαία και η κατώτερη.¹¹² Ωστόσο σημειώνει πως με τη δημιουργία των πόλεων δημιουργήθηκε η διάκριση αστών και αγροτών.

Οι επόμενες έννοιες, τις οποίες αναλύει είναι η κοινωνική θέση και οι κοινωνικές τάξεις. Η κοινωνική θέση έχει βαρύνουσα σημασία, γιατί καθορίζει τη ζωή των ανθρώπων. Σύμφωνα με τον Ελευθερόπουλο η θέση που κατέχει ένα άτομο μέσα στην κοινωνία ενδέχεται να επηρεάσει ολόκληρη την κοινωνία. Αυτό που λέει συγκεκριμένα είναι ότι η επιρροή του ατόμου, ή ομάδας ατόμων, ρυθμίζουν την λειτουργία της κοινωνίας.¹¹³ Αυτοί που είχαν τον έλεγχο συνήθως ήσαν οι έχοντες πλούτο. Με βάση τον οικονομικό παράγοντα έχουμε τις κοινωνικές τάξεις. Από όλες αυτές τις έννοιες, αυτή που μετασχηματίζεται κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης της ανθρωπότητας, είναι η κοινωνική θέση. Αναφέρεται στην έλλειψη τίτλων που θα υποδήλωναν με ευδιάκριτο τρόπο την κοινωνική θέση, όπως χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν οι πατρίκιοι και οι βαρόνοι. Ισχυρίζεται συγκεκριμένα πως η κοινωνική θέση συνδέεται με το επάγγελμα. Αυτό που έχει όμως μεγαλύτερη σημασία είναι τα αίτια χωρισμού της πολιτείας σε τάξεις. Αυτά τα αίτια είναι η ψυχική και πνευματική ανισότητα. Το σημαντικότερο, όπως και σήμερα, είναι η κληρονομικότητα της περιουσίας. Δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι τις ίδιες ευκαιρίες στη ζωή τους και η ενδεχόμενη ομοιότητα της γλώσσας, των εθίμων ή της θρησκείας δεν δύναται να αποκρύψει τις όποιες διαφορές.¹¹⁴ Ο Ελευθερόπουλος ισχυριζόταν πως η ανώτερη τάξη έχει το χαρακτηριστικό της κληρονομικότητας και δεν είναι αποτέλεσμα προσωπικών ικανοτήτων.

¹¹¹ Βλ. Ελευθερόπουλος Αβροτέλης, «Κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά κόμματα», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ.1-τόμος 1, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1921, σ.σ. 3-19.

¹¹² Στο ίδιο, σελ.4-5.

¹¹³ Στο ίδιο, σελ.5.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σελ.6-7.

Μπορεί να έχει μια βιολογική διάσταση στην σκέψη του, αλλά στην πραγματικότητα δεν απομακρύνεται από την κοινωνιολογική και ταυτόχρονα οικονομική διάσταση.

Είναι η ισότητα ένα απατηλό όνειρο; Αυτό το ερώτημα προκύπτει από την ανάλυση του Ελευθερόπουλου. Η απάντηση ήταν ότι δεν έδινε το παραμικρό περιθώριο εξομάλυνσης των κοινωνιών διακρίσεων, γιατί πίστευε πως «η προσδοκία (της ισότητας) ουδέποτε αληθεύει».¹¹⁵ Με βάση αυτή την ανάγκη της ισότητας δημιουργούνται τα πολιτικά κόμματα. Ωστόσο σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι τα κόμματα αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα και μία κοινωνική τάξη. Η ειρηνική ανατροπή και βελτίωση της εκάστοτε κοινωνίας δεν είναι αυτοσκοπός όλων. Συγκεκριμένα λέει πως:

*Ο... συνασπισμός των κατώτερων τάξεων προς βίαια ή ειρηνική ανατροπή του καθεστώτος και οικονομική βελτίωση της καταστάσεως των ή και προς οικονομική εξίσωση όλων αποτελεί ήδη την αρχή του πολιτικού κόμματος. Εννοείται δε ότι και οι ανώτεροι τάξεις συνασπίζονται αμέσως αναλόγως των συμφερόντων των εις κόμμα ή κόμματα πολιτικά.*¹¹⁶

Η συνηθέστερη διάκριση των κομμάτων είναι σε συντηρητικά και μεταρρυθμιστικά, ανατρεπτικά κόμματα. Υποστηρίζει πως στα συντηρητικά κόμματα υπάρχουν δύο τάσεις με την μία να έχει φιλελεύθερο χαρακτήρα και την άλλη «ανένδοτο» συντηρητικό.¹¹⁷ Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι ήταν αναγκαία η διαφορά των ιδεών και των προγραμματικών θέσεων, γιατί δεν έχουν την ίδια υποκειμενική αντίληψη όλοι οι άνθρωποι.

Μία άλλη λέξη που χαρακτηρίζει τα πολιτικά κόμματα είναι ο καταναγκασμός. Ο Ελευθερόπουλος ισχυρίζεται πως αυτός ο καταναγκασμός αναδεικνύει και εξουδετερώνει το ιδεώδες σύμφωνα με το οποίο ο άνθρωπος είναι υπέρτατη αξία και οφείλουμε να του δείχνουμε τον δέοντα σεβασμό. Δεν μιλάει όμως για την πολιτική οργάνωση ενός κόμματος που στηρίζεται στην ελευθερία και την ισότητα, αλλά για κάτι τελείως διαφορετικό που ενέχει το στοιχείο του

¹¹⁵ Στο ίδιο, σελ.10

¹¹⁶ Στο ίδιο, σελ.10.

¹¹⁷ Θα θέλαμε να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι με ένα παράδειγμα που είναι πιο κοντά στην εποχή μας. Θα αναφερθούμε στον πολιτικό σχηματισμό(κόμμα) Νέα Δημοκρατία. Από την δεκαετία του 1980- ειδικότερα με την έλευση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη- και μετά έπαψε να είναι ένα μονοδιάστατα συντηρητικό κόμμα. Συγκέντρωσε άτομα με φιλελεύθερες ιδέες. Έτσι μέσα στο κόμμα είχαμε δύο κόμματα.

ψυχολογικού εκβιασμού και όχι συμβιβασμού. Αυτό γίνεται κατανοητό ως μία βίαια επιβολή κομματικής ιδέας σε κομματικά αδύναμα στρώματα της κοινωνίας, τα οποία έχουν ελάχιστα μέσα για να αντιμετωπίσουν την συγκεκριμένη πρόκληση.

Προηγουμένως μιλήσαμε για πολιτικά κόμματα και καταναγκασμό. Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε σε ένα άρθρο του, σύμφωνα με το οποίο τα πολιτικά κόμματα δεν μπορούν να υπάρχουν χωρίς ένα πλαίσιο κανόνων που να ρυθμίζει την λειτουργία της κοινωνίας.¹¹⁸ Ένας πολιτικός σχηματισμός για να λειτουργήσει πρέπει να δρα στα πλαίσια μιας συντεταγμένης πολιτείας και να ενστερνίζεται τις αντιλήψεις και τα προβλήματα της κοινωνίας. Στο συγκεκριμένο του άρθρο η λέξη κλειδί για τις έννοιες κοινωνία και πολιτεία είναι η οργάνωση. Καταρχήν μας διευκρινίζει ότι η κοινωνία και η πολιτεία είναι δύο ξεχωριστές έννοιες και επισημαίνει ότι αυτός ο διαχωρισμός ξεκίνησε με την Γαλλική Επανάσταση.¹¹⁹ Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδοση του όρου κοινωνία. Δεν θα σταθούμε τόσο στη ανθρώπινη κοινωνία του άρθρου λόγου και την ευρωπαϊκή δυτική κοινωνία με τις τυχόν άλλες υποδιαίρεσεις, αλλά στην γλωσσολογική και μεθοδολογική ερμηνεία της έννοιας. Μεθοδολογικά πιστεύει ότι κοινωνία είναι το άθροισμα όλων των σχέσεων (όλα τα είδη κοινωνικής ζωής). Αρχικά με την γλωσσική διάσταση ισχυριζόταν ότι η κοινωνία ήταν η συμβίωση όλων των ανθρώπων. Ωστόσο αργότερα συγκεκριμενοποιεί τον όρο ισχυριζόμενος ότι κοινωνία είναι: *η πλειονότητα ανθρωπίνων ατόμων τα οποία διατελούν υπό την κυριαρχία κοινών αντιλήψεων και κανονίζουν επομένως δια τούτων την προς άλλα συμπεριφορά των.*¹²⁰ Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η γλωσσική διάσταση είναι εξαιρετικά σημαντική και ειδικότερα η γνώση των ξένων γλωσσών μπορεί να οδηγήσει την σκέψη σε διαφορετικές κατευθύνσεις από τον περιορισμό της μητρικής γλώσσας.

Ένα σημείο που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του είναι η εναλλακτική απόδοση της έννοιας κοινωνία. Συγκεκριμένα την αποκαλεί «εταιρεία». Δεν στέκεται τόσο στην εταιρία με την έννοια της κερδοσκοπικής επιχείρησης, αλλά πιο πολύ στην επιδίωξη επίτευξης ενός συγκεκριμένου στόχου. Ως το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα που παραθέτει είναι ο πρόδρομος του

¹¹⁸ Βλ. Ελευθερόπουλος Αβροτέλης, «Κοινωνία και Πολιτεία: γενικός θεωρητικός καθορισμός», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ.2-4-τόμος 1, 1921, σ.σ. 117-127.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σελ.117.

¹²⁰ Στο ίδιο, σελ.119.

Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), η Κοινωνία των Εθνών. Το αμέσως επόμενο σημείο της ανάλυσης του για την κοινωνία επικεντρώνεται στον τρόπο δημιουργίας της. Η προσωπική μας γνώμη είναι ότι σε αυτό το σημείο η άποψη του είναι λίγο αδύναμη. Η αναφορά του στην έννοια εταιρεία σηματοδοτεί ότι υφίσταται η ίδια η εταιρία (κοινωνία) ως κερδοσκοπική επιχείρηση. Ωστόσο στην πραγματικότητα αυτό δεν είναι αληθές. Η σκέψη του περιέχει περισσότερο πολιτικό περιεχόμενο, με βάση τις αναφορές που κάνει για «αστική κοινωνία και σοσιαλιστική δημοκρατία».¹²¹ Αυτό που όμως στην πραγματικότητα είναι αναληθές είναι ο τρόπος σύμπραξης και δημιουργίας της Κοινωνίας των Εθνών. Το σκέλος ως προς το οποίο διαφωνούμε είναι ότι αυτή υφίστατο σιωπηρά, χωρίς σύμπραξη ή βούληση του ατόμου και αυτό που αρμόζει περισσότερο στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι υφίσταται διά της θελήσεως ατόμων και κρατών, τα οποία επιδιώκουν έναν συγκεκριμένο σκοπό, την ειρήνη. Σε γενικές γραμμές επαναλαμβάνει ότι η κοινωνία είναι ένα οργανωμένο άθροισμα ανθρώπων και για να αποκαλέσεις μία ομάδα ανθρώπων «κοινωνία» πρέπει να έχουν μία διάρκεια. Μια βραχυπρόθεσμη συνάντηση επισημαίνει ότι δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κοινωνία. Το τελευταίο πράγμα που ισχυρίζεται για τις κοινωνίες είναι ότι υποδιαιρούνται στις εξής δύο κατηγορίες:

1. κοινότητα αντιλήψεων και
2. εταιρίες.

Η έννοια οργάνωση κυριαρχεί και στο ζήτημα της πολιτείας. Στην αρχή δεν παραλείπει να μας αναφέρει κάποια γνωρίσματα της πολιτείας. Ένα από αυτά είναι ότι μέσα στην πολιτεία υπάρχουν πολιτικά κόμματα, κοινωνικές τάξεις και επαγγελματικές ομάδες. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια λειτουργίας της πολιτείας επικρατεί ένας ταξικός ανταγωνισμός για την επικράτηση του ισχυρότερου. Από αυτό μαθαίνουμε ότι για τον Ελευθερόπουλο πολιτεία είναι η βούληση του ισχυρού, δηλαδή: *η σχετική εκείνη κατάσταση, η οποία γεννάται διά της επικρατήσεως της ισχυράς θελήσεως.*¹²² Ενδεχομένως σε αυτό το σημείο έχει επιρροή από τον Weber και το εκδηλώνει με τον δικό του τρόπο σκέψης. Ίσως αυτό που θα επεδίωκε να πει ο Ελευθερόπουλος είναι ότι στην πραγματικότητα αυτό που ανέφερε ήταν μια σχέση εξουσίας που αποτελείται από εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους. Υπάρχει ένα στίγμα υποψίας επιρροής από Weber, αλλά ενδεχομένως

¹²¹ Στο ίδιο, σελ.120.

¹²² Στο ίδιο, σελ.123.

κάποιοι δύνανται να την αμφισβητήσουν, γιατί οι Βεμπεριανές αναφορές είναι έμμεσες (π.χ. έννοια κυριαρχία) και όχι άμεσες.

Επίσης κάτι άλλο που πρέπει να προσέξουμε είναι η λέξη «σκοπός». Η χρήση της δεν πρέπει να παραπλανά, γιατί σχετίζεται περισσότερο με την οργάνωση της πολιτείας. Προηγουμένως πραγματοποιήθηκε αναφορά στην θέληση και επικράτηση του ισχυρού, γνωρίσματα με τα οποία ο Ελευθερόπουλος αναφέρεται στην εσωτερική οργάνωση της πολιτείας. Αυτή η εσωτερικότητα σχετίζεται αποκλειστικά με τα εσωτερικά ζητήματα της πολιτείας. Ως προς την επικρατούσα ομάδα ή τάξη πιστεύει ότι δύναται να υπάρξουν θετικές και αρνητικές περιπτώσεις.¹²³ Η αρνητική διάσταση είναι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων των λίγων και η θετική είναι να αποσκοπεί στο κοινό καλό. Από την άλλη πλευρά έχουμε τον εξωτερικό παράγοντα που ενέχει αρνητικό στοιχείο, το οποίο είναι η δημιουργία προβλημάτων μεταξύ των εθνοτήτων. Παράγωγο αυτής της εκδήλωσης είναι ο εθνικισμός, τον οποίο επιδιώκει μια μικρή μερίδα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του άρθρου ανατρέπει τα δύο είδη κοινωνίας για τα οποία έχει μιλήσει. Η προβληματική του φαίνεται περισσότερο κατασταλαγμένη στο γ' κεφάλαιο.¹²⁴ Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο προσπαθεί να συνδέσει έντονα την έννοια πολιτεία και κοινωνία. Προσπαθεί να παρουσιάσει την πολιτεία ως κάτι που είναι αλληλένδετο με την κοινωνία και ότι την πολιτεία δεν την αποτελεί μόνο η διοικούσα τάξη. Αυτό το διαφορετικό που ανακαλύπτουμε είναι ότι προσθέτει ακόμη ένα είδος κοινωνίας μετά την κοινότητα αντιλήψεων και την εταιρεία επιχειρήσεων. Μαθαίνουμε για την πολιτική κοινωνία και συγκεκριμένα την πολιτεία, όπου η ισχυρή τάξη επιβάλλει τη θέληση της στις άλλες και οργανώνει την ίδια την κοινωνία μας.

Κάποια τελευταία ζητήματα που θα επιθυμούσαμε να αναφέρουμε για τον Ελευθερόπουλο σχετίζονται με το άρθρο «ο ατομικός άνθρωπος και η κοινωνία».¹²⁵ Στο συγκεκριμένο άρθρο βλέπουμε την προσπάθεια του να αναλύσει τη σχέση ατομικού ανθρώπου και κοινωνίας, όπως είχε πράξει και στο παρελθόν ο Durkheim. Από την αρχή του άρθρου δηλώνει την προβληματική την οποία απορρίπτει και σχετίζεται με την άποψη ότι η έννοια ατομικός άνθρωπος δεν υπάρχει. Η συγκεκριμένη άποψη ισχυρίζεται ότι η συλλογικότητα της κοινωνίας

¹²³ Στο ίδιο, σελ.123-124.

¹²⁴ Στο ίδιο, σελ.124-127.

¹²⁵ Βλ. Ελευθερόπουλος Αβροτέλης, «Ο ατομικός άνθρωπος και η κοινωνία (αρχικά διευκρινήσεις)», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ.2-τόμος 6, 1926, σ.σ. 97-110.

είναι η μόνη αλήθεια και χάρις σε αυτή υφίσταται ο ατομικός άνθρωπος. Μεθοδολογικά προσπαθεί να βρει τον περισσότερο κοινωνιολογικό τρόπο σκέψης και για αυτό ασπάζεται την μέθοδο που βλέπει την κοινωνία ως έννοια μόνο.¹²⁶ Το σημαντικότερο όμως είναι ότι αρχή της μελέτης είναι ο ατομικός άνθρωπος, ο οποίος δεν είναι ερημίτης και δεν ζει εκτός των συλλογικών πλαισίων της κοινωνίας.

Πριν αναφέρουμε τα τρία είδη του ακοινώνητου ανθρώπου πρέπει να πραγματοποιήσουμε κάποιες διευκρινήσεις που θα τις χαρακτηρίζαμε περισσότερο ως παροτρύνσεις. Σε συγκεκριμένο παράδειγμα παροτρύνει το αναγνωστικό κοινό να μην ταυτίζει τον ακοινώνητο άνθρωπο με τον κακούργο ή τον εγκληματία.¹²⁷ Επίσης λέει κάτι, το οποίο ο Σκληρός το έχει αναφέρει για τους μελλοντικούς επιστήμονες και όχι τους απλούς ανθρώπους. Προτρέπει τους αναγνώστες να είναι αντικειμενικοί και να μην βάζουν πάνω απ'όλα τον θεό.¹²⁸ Έχουμε μία κατηγορία που αποτελείται από εγκληματίες και κακούργους (εκ γενετής), μία άλλη με τους ιδεολόγους που από πόθο αποσύρονται –πνευματικώς- από την κοινωνία και μια τρίτη που αποτελείται από τους ερημίτες, ασκητές, οπαδούς της κοινωνίας του θεού. Από την άλλη πλευρά δεν παραλείπει να αναφέρει κάποια χαρακτηριστικά του ατομικού ανθρώπου.¹²⁹ Ένα από αυτά είναι ότι το κάθε άτομο έχει την δική του προσωπικότητα που το κάνει να ξεχωρίζει από τους άλλους. Ωστόσο μετά υποκύπτει σε μία αντίφαση, γιατί δεν μας δίνει παραδείγματα για να εξηγήσει τι εννοεί ότι υπάρχουν ιδιότητες που είναι κοινές σε όλους.

Στο τέλος του άρθρου του ο Ελευθερόπουλος καταλήγει σε συμπεράσματα και κάνει μία ενδιαφέρουσα αναφορά στη λαϊκή παράδοση.¹³⁰ Αυτή σχετίζεται με το λαϊκό άσμα, γνωστό και ως δημοτικό τραγούδι, το οποίο το αναφέρει ως ένα ποίημα μη εξέχοντος ατομικού ανθρώπου. Πριν καταλήξει για την κοινωνία και τον ατομικό άνθρωπο μας πληροφορεί ότι ο μέσος άνθρωπος ως κοινωνικό όν από μόνο του αναζητά την κοινωνική επαφή. Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι δε διαμορφώνει η κοινωνία τον ατομικό άνθρωπο, αλλά ότι η ίδια η κοινωνία οφείλει την ύπαρξη της στον άνθρωπο και στα αισθητήρια όργανα του.

¹²⁶ Στο ίδιο, σελ.99.

¹²⁷ Στο ίδιο, σελ.101.

¹²⁸ Στο ίδιο, σελ.102.

¹²⁹ Στο ίδιο, σελ.106.

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ.109.

Το ζήτημα στο οποίο κάναμε προηγουμένως νύξη απασχόλησε τον Durkheim, που μελέτησε το ζήτημα άτομο και κοινωνία και φαινομενικά θα περίμενε κανείς ο Ελευθερόπουλος να ακολουθήσει τα βήματα του Durkheim και να του ασκήσει κριτική. Ωστόσο αυτό δεν συμβαίνει και δεν ακολουθεί την συλλογιστική του Durkheim. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι ο Ελευθερόπουλος δεν ξεχνά τις απαρχές του και γράφει ένα φιλοσοφικό δοκίμιο διανθισμένο με κοινωνιολογικά στοιχεία. Δεν θα εστιάσουμε τόσο πολύ στο τι πράττει, αλλά στο τι δεν ακολουθεί. Ο Durkheim στην ανάλυση του ασχολήθηκε με κάποια ζητήματα, με ένα από τα υποζητήματα, το οποίο αποφεύγει να θίξει ο Ελευθερόπουλος, να είναι η εγωιστική τάση του ανθρώπου που είναι και ταυτόχρονα ωφελμιστική. Εκείνο όμως το ζήτημα, πάνω στο οποίο επέλεξε ο Ελευθερόπουλος να τοποθετηθεί είναι σε μια κλίμακα αξιών με ζητούμενα το άτομο και την κοινωνία. Επομένως, αυτό που επέλεξε ήταν το άτομο (ο άνθρωπος) και όχι η κοινωνία ,όπως είχε επιλέξει ο Durkheim.¹³¹ Γενικά η παραμικρή αναφορά σε «ηθικό ατομισμό» μπορεί να θεωρηθεί περιττή.

Ο κοινωνιολόγος και φιλόσοφος Αβροτέλης Ελευθερόπουλος, που διετέλεσε και για ένα ακαδημαϊκό έτος πρύτανης του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, έβλεπε την υλιστική αντίληψη του Marx με σκεπτικισμό και για αυτό το λόγο στο ομώνυμο του άρθρο, με κάποια αμφιταλάντευση σε μερικά σημεία, επιχειρούσε να αποτρέψει την εξέταση των κοινωνικών μεταβολών με μοναδική βάση τον οικονομικό παράγοντα. Με μία παρόμοια διστακτικότητα βλέπει τις σοσιαλιστικές ιδέες. Γενικότερα αυτή η αρνητικότητα του επεκτείνεται και στις ευκαιρίες που έχει κάποιος στην ζωή του, ανάλογα με την κοινωνική του θέση. Με βάση αυτή την αναφορά γνωρίζουμε τον βιολογικό παράγοντα στην σκέψη του. Ωστόσο αυτός ο συντηρητισμός μετριάζεται από το γεγονός ότι προσδίδει θετικά χαρακτηριστικά στην εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Παρ'όλα αυτά, με ένα χαρακτηριστικό κοινωνικού ρεαλισμού αποφεύγει να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του σε συλλογικό επίπεδο και μελετά το ατομικό επίπεδο.

¹³¹ Βλ. Αντωνοπούλου Μ., *Οι Κλασικοί της Κοινωνιολογίας: κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2008, σελ 193.

B. Πέτρος Ζήσης

Η επαγγελματική ιδιότητα του επόμενου κοινωνιολόγου, με τον οποίο θα ασχοληθούμε είναι η δικηγορία. Η επαγγελματική ενασχόληση του Πέτρου Ζήση θα ωθούσε στο συμπέρασμα πως δεν θα τολμούσε να ασχοληθεί με την ανάλυση κοινωνιολογικού λόγου, όπως και έπραξε. Αναφερόμαστε στο άρθρο του για την «συμβολή του Ferdinand Tonnies εις την κοινωνιολογία». Στο άλλο με το οποίο θα ασχοληθούμε αξιοποιεί τις σπουδές του στη νομική και επικεντρώνεται σε ζητήματα κοινωνιολογίας του δικαίου.¹³²

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, στην πρώτη περίπτωση, αναζητά την κοινωνιολογία ως ξεχωριστό επιστημονικό κλάδο μέσω ενός γερμανού κοινωνιολόγου, του Tonnies. Παράλληλα δεν παραλείπει να δώσει έμμεσα μια πρώτη εξήγηση για την επιλογή του, η οποία πηγάζει από το ενδιαφέρον του για την χρονική καθυστέρηση της Γερμανικής κοινωνιολογίας. Αυτό που όμως πραγματικά επιδιώκει να κατανοήσει είναι η ταύτιση κοινωνιολογίας και φιλοσοφίας της ιστορίας που την άλλαξε ο Simmel και ο Tonnies. Προηγουμένως μιλούσαμε μόνο για φιλοσοφία της ιστορίας. Ορισμένα από τα ονόματα που παραθέτει ο Ζήσης είναι οι Marx, Hegel και Kant. Στην αρχή της συλλογιστικής του για τον Tonnies αναφέρει ξαφνικά την έννοια «τυπολογική κοινωνία». Στη συνέχεια απαντάει στη συγκεκριμένη έννοια και έτσι μαθαίνουμε για μια καθαρά θεωρητική κοινωνιολογία που πιο συγκεκριμένα είναι η «φιλοσοφική διδασκαλία καθαρών εννοιών των μεταξύ των ανθρώπων σχέσεων».¹³³ Στον αντίποδα της καθαρής θεωρητικής κοινωνιολογίας έχουμε την εφαρμοσμένη κοινωνιολογία που δεν ακολουθεί το υποκείμενο μελέτης του Ζήση. Το έργο «κοινότητα και κοινωνία» είναι το αντικείμενο μελέτης του Ζήση.

Πιο συγκεκριμένα μαθαίνουμε για τις κοινωνικές ομάδες και τις κοινωνικές σχέσεις. Δεν στέκεται να αναλύσει τις έννοιες κοινότητα πίστεως και κοινωνία επιχειρήσεως, όπως είχε πράξει ο Ελευθερόπουλος. Στη συνέχεια, με περισσότερες λεπτομέρειες, αναλύει τους όρους «κοινότητα» και «κοινωνία. Επίσης αντιλαμβάνεται ότι οι κοινωνικές σχέσεις στη κοινότητα είναι τριών ειδών. Αυτές είναι:

¹³² Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε παρόμοια διαπίστωση για τον χαρακτήρα του έργου του Πέτρου Ζήση συναντήσαμε στην ανάλυση του Αλέξανδρου Κύρτση (1996:227).

¹³³ Βλ. Ζήσης Πέτρος, « Η συμβολή του Ferdinand Tonnies εις την κοινωνιολογία», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ.2-τόμος 8, 1928, σελ 206.

- i. Μεταξύ μητρός και τέκνου
- ii. Μεταξύ ανδρός και γυναικός. Η συγκεκριμένη περίπτωση στηρίζεται στο ένστικτο της γενετήσιας ορμής.
- iii. Και μεταξύ αδελφών που είναι αποτέλεσμα κοινωνικής συνήθειας.¹³⁴

Η κοινή τους συνισταμένη ήταν η άμεση συγγένεια εξ' αίματος. Μία άλλη πτυχή της ανάλυσης του είναι οι δεσμοί και τα είδη της κοινότητας. Μέσα από αυτή μαθαίνουμε για τις αντιστοιχίες συγγένειας και οικογένειας, γειτονιάς και χωριού, και φιλίας και πόλης.¹³⁵ Η αντιστοιχία της πόλης και της φιλίας αναδεικνύεται ως το σημαντικότερο στοιχείο που βοηθάει στην ανάπτυξη πνευματικών δεσμών. Ο Ζήσης κατανοεί την συλλογιστική του Tonnies και συγκεκριμένα τον τρόπο εξέλιξης της κοινωνίας. Το πλέον ορθό θα ήταν να πούμε πως κατανοεί την σημασία που αποδίδει ο Tonnies στην σύγχρονη κοινωνία της καπιταλιστικής εποχής που ζει. Επίσης θα πρέπει να επισημάνουμε τις παρατηρήσεις του Ζήση για την οικονομική οργάνωση της κοινότητας που έχει δύο παράγοντες. Αυτοί είναι ο αγρός και ο οίκος, ο οποίος υποδιαιρείται σε μεμονωμένο οίκο, σε οίκο του χωριού και σε οίκο της πόλεως.

Από την άλλη πλευρά έχουμε την κοινωνία, όπου δεν παρατηρούνται παρόμοιοι στενοί δεσμοί συγγένειας, όπως στη κοινότητα. Η κοινωνία έχει σύστημα ανταλλακτικής οικονομίας που «προάγεται δια του χρήματος»¹³⁶ και αυτό το συγκεκριμένο σύστημα χαρακτηρίζει την σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Με αυτό το νέο σύστημα ξεφεύγουμε από μία οικονομία με οικογενειακό και γεωργικό χαρακτήρα. Ταυτόχρονα ο Ζήσης κάνει και μια άμεση αναφορά σε παγκοσμιοποιημένη αγορά εν έτι 1928. Επιπλέον δεν παραλείπει να αναφέρει πως οι έχοντες τον πλούτο, οι κεφαλαιοκράτες δηλαδή, αποτελούν την αστική τάξη. Επίσης παρατηρεί τη σημασία που αποδίδει ο Tonnies στην κυριαρχία των κεφαλαιοκρατών με παραδείγματα και ισχυρίζεται ότι στην αγορά και καταβολή εργατικών δυνάμεων συμμετέχουν όχι μόνο οι κεφαλαιοκράτες, αλλά και το εργατικό προλεταριάτο. Στην περίπτωση πώλησης εργατικών δυνάμεων συμμετέχουν μόνο οι κεφαλαιοκράτες. Μια άλλη πτυχή που μας αναφέρει για τον Tonnies είναι η ψυχολογική προέκταση και συγκεκριμένα η ανθρώπινη βούληση. Αυτό που αξίζει να

¹³⁴ Στο ίδιο, σελ. 207.

¹³⁵ Στο ίδιο, σελ. 208.

¹³⁶ Στο ίδιο, σελ. 209.

κρατήσουμε είναι τα δύο είδη θέλησης. Έχουμε συγκεκριμένα τη φυσική θέληση¹³⁷ που βασίζεται στο συναίσθημα και την επιλογική θέληση που αντιστοιχούν στην κοινότητα και την κοινωνία.

Σε γενικές γραμμές ο Ζήσης χωρίζει το έργο του Tonnies σε κοινωνιολογικό και ιστορικοφιλοσοφικό.¹³⁸ Εμείς θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας σε έναν συγκεκριμένο όρο, την λέξη πολιτισμός, που υποδιαιρείται σε εσωτερικό και εξωτερικό πολιτισμό. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η λέξη πολιτισμός για την κοινωνία και την κοινότητα έχει διαφορετική προέλευση. Η ξένη λέξη *zivilisation* ανήκει στην κοινωνία και η λέξη *kultur* στην κοινότητα.¹³⁹ Στην κοινωνία έχουμε τον εξωτερικό πολιτισμό που σχετίζεται με την οργάνωση της κοινωνίας σε κράτος. Ο εσωτερικός πολιτισμός της κοινότητας δεν εμφανίζει κατά τον Ζήση μεγάλη αυστηρότητα, όπως η κοινωνία. Το σημείο που πρέπει να προσέξουμε είναι ότι ο εξωτερικός πολιτισμός προέρχεται από τον εσωτερικό. Την βαρύνουσα σημασία του εσωτερικού πολιτισμού την αναδεικνύουν τα παρακάτω λόγια.

*Ο λαός εις την κοινότητα κατασκευάζει οικίας, συγκροτεί χωρία, σχηματίζει πόλεις. Εις τους σχηματισμούς τούτους της Κοινότητας υπάρχουν άτομα αυθαίρετα υπό τας διαφόρους μορφάς των ηγεμόνων, κληρικών, ιπποτών, διανοουμένων, καλλιτεχνών.*¹⁴⁰

Το άρθρο στο οποίο μόλις αναφερθήκαμε έχει παρόμοιο χαρακτήρα με το άρθρο που θα ακολουθήσει. Έχουν χαρακτήρα θεωρητικό που προσιδιάζει στην κατηγορία της κοινωνικής μορφολογίας. Αυτή την χαρακτηριστική ομοιότητα συναντάμε και στο πόνημα «κοινωνιολογία και φιλοσοφία του δικαίου». Στο συγκεκριμένο άρθρο γίνεται μια προσπάθεια εννοιολόγησης της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας του δικαίου. Για ακόμη μια φορά δεν μπορούμε να μιλήσουμε για Ελληνική εφαρμοσμένη κοινωνιολογία. Φαίνεται ότι η κοινωνιολογία το 1928

¹³⁷ Αυτό το είδος θέλησης έχει τρεις εκφάνσεις ψυχικής κατάστασης, Αυτά είναι η επιθυμία, η συνήθεια και η μνήμη.

¹³⁸ Ο τρόπος ανάλυσης του Κύρτη για το έργο του Πέτρου Ζήση, ως προς τον Ferdinand Tonnies, δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στην ανάδειξη της αντίληψης του Κύρτη για τον Ζήση. Βασίζουμε τον ισχυρισμό μας στο γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσης του ο Κύρτης προχωράει σε μία συγκριτική μελέτη του Πέτρου Ζήση και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου για τον F. Tonnies, χωρίς να αμελεί να αναδείξει τον σκεπτικισμό του Ζήση για τα ρομαντικά νεανικά κινήματα της Γερμανίας (1996:227-229).

¹³⁹ Ο.π. « Η συμβολή του Ferdinand Tonnies εις την κοινωνιολογία», σελ.213.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 214.

στην Ελλάδα βρίσκεται ακόμη σε ένα στάδιο προσδιορισμού της ταυτότητας της και του αντικειμένου της. Αυτό μπορούμε να το στηρίξουμε στο γεγονός ότι το άρθρο στην πραγματικότητα είναι τα πρακτικά της συνεδρίασης της 23^{ης} Απριλίου 1928 της Εταιρείας Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Το κείμενο χωρίζεται σε δύο μέρη. Αυτά είναι η ομιλία του Πέτρου Ζήση και ο διάλογος Κανελλόπουλου, Γληνού, Βεζανή με Ζήση. Οι βασικοί άξονες με τους οποίους θα ασχοληθούμε είναι η κοινωνιολογία και η φιλοσοφία του δικαίου.

Πιο συγκεκριμένα στην αρχή μας αναφέρει την διαφωνία των κοινωνιολόγων για τον προσδιορισμό του αντικειμένου της κοινωνιολογίας. Στη συνέχεια γίνεται πιο ευδιάκριτη η προσωπική του άποψη και μαθαίνουμε ότι «η κοινωνιολογία είναι επιστήμη νέα η οποία απέρρευσε εκ της φιλοσοφίας της ιστορίας».¹⁴¹ Δεν παραλείπει να παραθέσει και ένα ιστορικό στοιχείο, δηλαδή ότι η κοινωνιολογία διαμορφώθηκε από τον Μαρξ. Αυτό που ξεχωρίζει όμως είναι η αναφορά του στην Γερμανική κοινωνιολογία και συγκεκριμένα στους Tonnies και Simmel. Αυτή η αναφορά του αποσκοπεί στο να αναδείξει τους Γερμανούς κοινωνιολόγους ως τα πρώτα άτομα που εδραίωσαν την κοινωνιολογία ως αυτόνομη επιστήμη. Οι Cant και Hegel αναφέρονται ως εκπρόσωποι της φιλοσοφίας της ιστορίας. Γενικά η σχέση φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας είναι ένα σημαντικό κομμάτι της ανάλυσης του Ζήση που πραγματοποιείται με αφορμή τον προσδιορισμό του αντικειμένου της κοινωνιολογίας. Σε αυτό το σημείο μαθαίνουμε ότι την έννοια της κοινωνίας δεν θα μας την μεταδώσει η κοινωνιολογία, αλλά η κοινωνική φιλοσοφία ,επειδή δεν είναι επιστήμη.

Μία άλλη αλληλεπίδραση ,που είναι ευδιάκριτη στην ανάλυση του, είναι η αλληλεπίδραση κοινωνιολογίας και ψυχολογίας. Η αναφορά σε ψυχικό κόσμο και συγκεκριμένα η θέληση αναδεικνύουν αυτή την επαφή.¹⁴² Δεν παραλείπει άλλωστε να μας αναφέρει ότι η κοινωνιολογία ερευνά το σύνολο των προϊόντων των ψυχικών δυνάμεων. Από την άλλη πλευρά η φιλοσοφία του δικαίου σχετίζεται περισσότερο με τη θέληση, παρά με το κοινωνικό περιβάλλον.¹⁴³ Η κοινωνιολογία έχει μία ευρύτητα και «ερευνά τα προϊόντα όλων των ψυχικών δυνάμεων», ενώ από την άλλη η φιλοσοφία του δικαίου ερευνά κάτι πολύ συγκεκριμένο και όχι τις σχέσεις, όπως

¹⁴¹ Βλ. Ζήσης Πέτρος, « Κοινωνιολογία και Φιλοσοφία του δικαίου», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ.2-τόμος 8, 1928, σελ 320.

¹⁴² Κύρτσης Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον Ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 1996, σελ.232.

¹⁴³ Ο.π. Κοινωνιολογία και Φιλοσοφία του δικαίου»,σελ.322.

η κοινωνιολογία. Ωστόσο δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η κάθε πλευρά ερευνά το δίκαιο με τον δικό της τρόπο, όπως λόγου χάρη ο κοινωνιολόγος που χρησιμοποιεί την λογική και όχι το συναίσθημα. Ένα στοιχείο που δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε είναι η άποψη του ότι μόνο δια της κοινωνίας φθάνουμε στη γνώση, καθώς αποτελεί μέρος του κλάδου των επιστημών. Το τελευταίο κομμάτι είναι οι προβληματισμοί των άλλων μελών της εταιρίας στα λεγόμενα του Ζήση. Για παράδειγμα ο Κανελλόπουλος εκφράζει την ανησυχία ότι ο Ζήσης δεν χωρίζει την φιλοσοφία από την επιστήμη και ο Βεζάνης ανησυχεί ότι ο κοινωνιολόγος οφείλει να είναι ένας παν-επιστήμονας που πρέπει να γνωρίζει πολλά πράγματα (π.χ. τέχνη, Μαθηματικά). Ο Ζήσης τους αντικρούει και προσπαθεί στον Βεζανή να απαντήσει λέγοντας του ότι δεν είναι απαραίτητο να είναι ειδικός στην τέχνη κάποιος για να την εξηγήσει κοινωνιολογικά.

Ο Πέτρος Ζήσης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί απλώς ως κοινωνιολόγος, γιατί οι προβληματισμοί του καλύπτουν πολλούς τομείς. Αυτό το διαπιστώνουμε μέσα από τα γραπτά του, τα οποία καλύπτουν τους κλάδους του δικαίου, της φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας. Αναμφίβολα, οι σπουδές και το ενδιαφέρον του για τη Γερμανική κοινωνιολογία είναι καθοριστικοί παράγοντες για να αναλύσει την «συμβολή του Ferdinand Tönnies εις την κοινωνιολογία». Μέσα από αυτό το άρθρο προσπαθεί να κατανοήσει τους λόγους που η ίδια η κοινωνιολογία καθυστέρησε να αναπτυχθεί στην Ελλάδα και παράλληλα επιχειρεί, μέσα από την δική του οπτική γωνία, να παρουσιάσει στο Ελληνικό κοινό το έργο ενός Γερμανού κοινωνιολόγου. Γενικά ο Πέτρος Ζήσης προσπαθούσε να δείξει με άμεσο τρόπο, μέσα από το άρθρο του «Κοινωνιολογία και φιλοσοφία του δικαίου», την προσπάθεια εννοιολόγησης της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα το 1928 με τα πρακτικά της συνεδρίασης της Εταιρείας Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Όλες αυτές οι διαφωνίες που προκύπτουν, αναδεικνύουν μια προσπάθεια αναζήτησης των αρχών και του ορισμού της κοινωνιολογίας και του βαθμού αλληλεπίδρασης της με τους άλλους κλάδους.

Γ. Ευάγγελος Λεμπέσης (1906-1968)

Ο τρίτος σημαντικός κοινωνιολόγος για τον οποίο αντλούμε στοιχεία από τις δημοσιεύσεις του στο *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* είναι ο Ευάγγελος Λεμπέσης, ο οποίος διετέλεσε για μια περίοδο στην τότε Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών καθηγητής.¹⁴⁴ Το κείμενο με το οποίο ασχοληθήκαμε είναι « η κριτική της κοινής γνώμης». Αρχικά υπήρξε διστακτικότητα στην επιλογή του συγκεκριμένου κειμένου, γιατί περιμέναμε μία κριτική με αποκλειστικά κοινωνιολογικό περιεχόμενο για την κοινή γνώμη και θεωρούσαμε ότι θα είχαμε να κάνουμε με μια υλιστική αντίληψη της ιστορίας των Ελλήνων, όπως τη συναντήσαμε στον Σκληρό. Γρήγορα όμως αυτή η αντίληψη ανατράπηκε, γιατί συνειδητοποιήσαμε ότι η κοινωνιολογία αλληλεπιδρούσε με τους κλάδους της φιλοσοφίας και της ψυχολογίας.¹⁴⁵ Εκτός αυτών, στην συγκεκριμένη διάλεξη, μαθαίνουμε ότι οι επιρροές του δεν περιορίζονται στον Marx. Φέρεται να έχει επηρεαστεί ακόμη από τον Franz Oppenheimer και τον Max Nordau¹⁴⁶. Πέρα από την «κοινή γνώμη» υπάρχουν κάποιες έννοιες που κυριαρχούν στην ανάλυση του Λεμπέση και με αυτές θα ασχοληθούμε. Αυτές είναι οι εξής: κοινωνική Δυναμική και Στατική, μόδα, μάζα και ομάδα. Ωστόσο οι συγκεκριμένες έννοιες δεν σηματοδοτούν την αποκλειστική μας ενασχόληση με αυτές. Θα αναφερθούμε και σε άλλες έννοιες που κέντρισαν το ενδιαφέρον μας.

¹⁴⁴ Βλ. Μελετόπουλος Μελέτης, «Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Λεμπέση», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 28-B' περιόδου, Φθινόπωρο 1999, σελ11.

¹⁴⁵ Στην φιλοσοφία του Λεμπέση σημαντικό κομμάτι της είναι η λογική που δημιουργεί τις υποθετικές κρίσεις. Σε αυτό το σημείο, για να μην υπάρξει γλωσσική παρανόηση, θα προβούμε στην εξής διευκρίνιση. Η χρήση της λέξης «κρίση» δεν έχει να κάνει με μια περίοδο ανωμαλίας. Στην πραγματικότητα ενέχει επιστημονικό και συγκεκριμένα φιλοσοφικό χαρακτήρα. Το Α και το Β που αναφέρει ο Λεμπέσης μας οδηγούν στην διατύπωση μιας έγκυρης επιστημονικής γνώσης. Επίσης δεν πρέπει να υποτιμάμε τον ρόλο που διαδραματίζει η ψυχολογία, γιατί φαίνεται πως είναι σε σημαντικό βαθμό κάτι το επίκτητο. Οι αισθήσεις δεν είναι κάτι το επίκτητο; Το προαναφερθέν, μαζί με τις αντιλήψεις και την γνώση είναι συστατικά στοιχεία της ψυχολογίας για το ζήτημα της «γνώμης». (Λεμπέσης 1929: 373-374).

¹⁴⁶ Ο Λεμπέσης έχει επηρεαστεί από τον κοινωνικό κριτικό Nordau. Γενικά ο τελευταίος ασκεί κριτική στην αστική και εθνική υποκρισία των λαών της εποχής του και δεν του ξεφεύγουν ούτε οι πολιτιστικοί θεσμοί. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα των προαναφερθέντων συναντάμε στο βιβλίο «Τα κατά συνθήκη ψεύδη του πολιτισμού μας»(1883).

«..Η ηθική της πραγματικότητας είναι ο εγωισμός και το συμφέρον».¹⁴⁷

Η συγκεκριμένη φράση αποτελεί την ολοκλήρωση ενός κύκλου που ξεκινάει με την έννοια μεταφυσική-ιδεαλισμός. Σύμφωνα με την άποψη του Λεμπέση η συγκεκριμένη έννοια δεν λαμβάνει υπόψη ψυχολογικά δεδομένα και ενέχει θρησκευτικούς κανόνες. Τα άτομα που ασπάζονται την μεταφυσική χαρακτηρίζονται ως «ουτοπισταί σοσιαλισταί». Ένας χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του ουτοπικού σοσιαλισμού είναι ο Τολστόι.¹⁴⁸

Δύο πολύ σημαντικές έννοιες, τις οποίες αναφέρει είναι η κοινωνική Δυναμική και η κοινωνική Στατική, η οποία είναι η προϋπόθεση ύπαρξης της πρώτης. Η πρώτη μας επαφή με την κοινωνική δυναμική μελετά την εξέλιξη των κοινωνιών (των κοινωνικών τάξεων στην περίπτωση μας) ανά τους αιώνες. Σε κάποιο σημείο, προσπαθώντας να απομακρύνει το αναγνωστικό κοινό του από την ψυχολογία, ανακαλύπτουμε μία διαφορετική ονοματοδότηση για την κοινωνική Στατική και Δυναμική. Αυτή είναι τα κοινωνικά δεδομένα και οι κοινωνικές πράξεις αντίστοιχα. Όλα αυτά τα μαθαίνουμε στην προσπάθεια του να αναδείξει την κοινή γνώμη με κοινωνιολογική ματιά και όχι με βάση τον ψυχολογικό παράγοντα. Επίσης κάτι που πρέπει να επισημάνουμε περί κοινωνικής στατικής και δυναμικής είναι ότι εξετάζει στοιχεία, όπως ομάδες, μάζες και θεσμοί. Και με βάση την τελευταία αναφορά θα εστιάσουμε στις ομάδες και τις μάζες.

Η πρώτη του αναφορά για ομάδες πραγματοποιείται, όταν ασχολείται με πολιτικά κόμματα που «εκπροσωπούν συμφέροντα ορισμένων ομάδων». Αυτά συμβαίνουν στην προσπάθεια του να εξηγήσει τι είναι το κοινό και έτσι ξεκινάμε να βλέπουμε την συλλογιστική του για την ομάδα και την μάζα. Αυτό που κερδίζει το ενδιαφέρον μας είναι η χρησιμοποίηση της λέξης ένστικτο στις μάζες. Η λέξη ένστικτο θυμίζει V.Pareto και συγκεκριμένα το ένστικτο-κατάλοιπο

¹⁴⁷ Βλ. Λεμπέσης Ευάγγελος, «Κριτική της κοινής γνώμης», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 3-τόμος 9, 1929, σελ376.

¹⁴⁸ Με βάση αυτή την αναφορά θεωρούμε πως υποδηλώνει την επιρροή που του ασκεί ο Max Nordau. Στο έργο «τα κατά συνθήκη ψεύδη του πολιτισμού μας» κάνει λόγο για έναν Τολστοϊσμό, ο οποίος δεν έχει λογοτεχνική χροιά, αλλά φιλοσοφική και κοινωνιολογική.

Από την άλλη πλευρά ο Κύρτσης δεν εστιάζει σε αυτή την πτυχή στην ανάλυση του, αλλά περισσότερο στους κοινωνιολόγους που επηρέασαν τον Λεμπέση. Αυτοί είναι ο Άγγλος Herbert Spencer, ο Πολωνός Ludwig Gumplowicz και ο Γερμανός Franz Oppenheimer. Στο άρθρο με τίτλο «Κριτική της κοινής γνώμης» ο Κύρτσης διαπιστώνει ότι μελετά ένα δοκίμιο που αποστρέφεται την ιδέα της δημοσιότητας και παράλληλα πραγματεύεται την σχέση της αφηρημένης σκέψης με τη βία και έναν κοινωνικό θεσμό, όπως το κράτος (1998: 219).

της διατήρησης των συνόλων για τις μάζες, όμως όταν παρακολουθούμε την πορεία της συλλογιστικής, το συγκεκριμένο ένστικτο δεν το εντοπίζουμε. Αυτό το κοινό σημείο Λεμπέση και Pareto είναι στην ομάδα και συγκεκριμένα στον τρόπο που σχηματίζονται οι κοινωνικοί δεσμοί, όπως η δημιουργία της οικογένειας.

Τα ελατήρια της δράσεως της ομάδας εκπορεύονται εκ.. των θετικών (της διαίωσισεως του είδους).¹⁴⁹

Μερικά σημαντικά στοιχεία για τα χαρακτηριστικά ομάδας και μάζας είναι τα εξής. Η μάζα δρα τυφλά, ενώ η ομάδα συνειδητά με σχέδιο. Ένα επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο είναι ο βραχύβιος χαρακτήρας της μάζας και η μακρά διάρκεια της ομάδας.¹⁵⁰ Αυτό που δεν πρέπει να αμελήσουμε να αναφέρουμε είναι ότι ενδέχεται ένα θεατρικό έργο να μπορεί να αποτελέσει ένα μέσο προπαγάνδας για την μάζα. Και πράγματι ο Λεμπέσης δείχνει να εστιάζει στα «πάθη» της μάζας με την χρήση ιστορικών παραδειγμάτων.¹⁵¹ Από την άλλη πλευρά, για ακόμη μια φορά, δεν πρέπει να ξεχάσουμε ότι η ομάδα δρα βάση προγράμματος, κάτι στο οποίο βασίζονται τα πολιτικά κόμματα και πάνω στις ομάδες και τις μάζες μαθαίνουμε για την «μόδα» που βασίζεται στην απομίμηση. Ιδιαίτερα την περίοδο του μεσαίωνα οριζόταν με βάση την κοινωνική θέση και ήταν κάτι το ομαδικό. Με την εξέλιξη της κοινωνίας και την ανάδυση της αστικής τάξης υπερισχύει ένα ένδυμα και η μόδα πλέον μαζικοποιείται.¹⁵² Ωστόσο αυτό που εμείς πρέπει να κρατήσουμε, με βάση τη κοινή γνώμη, είναι ότι από τον 20^ο αιώνα έχουμε ένα ομαδικό κοινό και ο μαζικός χαρακτήρας που προσιδιάζει στις μεσαιωνικές κοινωνίες έχει εκλείψει.

Κλείνοντας την ενότητα Λεμπέσης θα αναφέρουμε κάποια πράγματα που μάθαμε. Αναφορικά με τους αρχηγούς που αντιπροσωπεύουν ομάδα και μάζα αντίστοιχα έχουμε τους δύο εκ διαμέτρου αντίθετους χαρακτηρισμούς συνείδηση και καιροσκοπισμός. Επίσης η μόρφωση θεωρείται πολύ σημαντική και μια έκφανση της είναι ο πολιτισμός, ο οποίος είναι η υλική και πνευματική συνισταμένη της κοινωνικής δυναμικής.¹⁵³ Ο τελευταίος όρος που

¹⁴⁹ Ο.π. «Κριτική της κοινής γνώμης»,σελ.391.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 392.

¹⁵¹ Ως ιστορικά παραδείγματα χρησιμοποιεί τον Ναπολέον Βοναπάρτη και τον Λένιν. Περισσότερο ενδιαφέρον έχει η αρνητική κρίση που εκφράζει για τον Λένιν. Το ψεγάδι που του καταλογίζει είναι η έλλειψη μόρφωσης του.

¹⁵² Ο.π. «Κριτική της κοινής γνώμης»,σελ.405-411.

¹⁵³ Στο ίδιο, σελ.411.

συνειδητοποιούμε σε υποσημείωση χωρίς να μαθαίνουμε ποιοι τον επηρέασαν στην χρήση του όρου είναι η κοινωνική διαφοροποίηση. Γενικά, εκτός από τον κοινωνιολογικό παράγοντα, σημαντική θέση διακατέχει ο ψυχολογικός μέσω των αισθήσεων.

4. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ο κοινωνιολόγος Παναγιώτης Κανελλόπουλος(1902-1986) με τον οποίο θα ασχοληθούμε υπήρξε γόνος αστικής και ιστορικής οικογένειας, όντας ανιψιός του πολιτικού Δημητρίου Γούναρη. Η συνήθης ιδιότητα με την οποία αναγνωρίζουν τον Κανελλόπουλο οι περισσότεροι είναι του πολιτικού. Η πραγματικότητα όμως είναι λίγο διαφορετική και δεν αρκούν λίγες σελίδες αναφοράς στο πλούσιο συγγραφικό έργο του συγκεκριμένου στοχαστή. Η αιτία ενασχόλησης μας με τον συγκεκριμένο στοχαστή δεν έγκειται στο γεγονός ότι ήταν μελετητής του έργου του F.Tonnies, όπως ο Πέτρος Ζήσης. Αυτό που κέντρισε το ενδιαφέρον μας ήταν οι αρχικές του σπουδές. Αναφερόμαστε στην κοινή συνισταμένη που έχει με τον Ζήση και αυτή είναι οι σπουδές στη νομική. Είναι σύνηθες το φαινόμενο στις αρχές του 20^{ου} πολλές προσωπικότητες της Ελληνικής διάνοησης να σπουδάζουν στην Γερμανία και να παρακολουθούν αρκετά κοινωνιολογικά μαθήματα. Οι προσπάθειες των περιοδικών «Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών» και «Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών» ,στο οποίο ήταν συνιδρυτής¹⁵⁴ ,αναδεικνύουν μια προσπάθεια αναγνώρισης και

¹⁵⁴ Το περιοδικό «Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών» είχε πολυετή δράση με τα πρώτα του τεύχη να κυκλοφορούν το 1929 και τα τελευταία το 1940. Οι έτεροι συνιδρυτές του περιοδικού ήταν ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Σε αυτό το σημείο θα ισχυριζόμασταν πως άτυπα στην συνιδρυτική ομάδα περιλαμβάνεται και ο αδερφός του Κωνσταντίνου Τσάτσου, Θεμιστοκλής. Ο συγκεκριμένος ισχυρισμός βασίζεται στο αυτοβιογραφικό δοκίμιο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Όλοι οι συγκεκριμένοι στοχαστές μοιράζονταν ένα κοινό χαρακτηριστικό. Αυτό ήταν ο κοινός τόπος σπουδών τους στην Γερμανία και μία συγκεκριμένη πόλη, η Χαϊδελβέργη, όπου ο λεγόμενος κύκλος της Χαϊδελβέργης κυκλοφόρησε το περιοδικό. (Κανελλόπουλος, 2002:530).

Ωστόσο οι σπουδές τους δεν ταυτίζονται. Ο Κανελλόπουλος και τα αδέρφια Κωνσταντίνος και Θεμιστοκλής Τσάτσος σπούδασαν νομικά. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι παρακολουθούσαν και μαθήματα κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Κανελλόπουλος και ο Θεμιστοκλής Τσάτσος υπήρξαν μαθητές του Alfred Weber. Ωστόσο από τους δύο, αυτός που έγραψε περισσότερα κοινωνιολογικά δοκίμια και άρθρα είναι ο Κανελλόπουλος. Από την άλλη πλευρά έχουμε τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο που πραγματοποίησε σπουδές στην φιλοσοφία. Τα τέσσερα άτομα δεν συνέπεσαν χρονικά στην Χαϊδελβέργη. Οι μόνοι που συνέπεσαν για κάποιο χρονικό διάστημα ήταν οι Θεοδωρακόπουλος και Κανελλόπουλος.

Σε γενικές γραμμές στο περιοδικό δεν συναντάμε άρθρα μόνο Ελλήνων επιστημόνων, αλλά και ξένων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο φιλόσοφος Karl Jaspers με την *φιλοσοφική κατανόηση του Νίτσε*. Επανερχόμενοι πάλι στον κύκλο της Χαϊδελβέργης, σε σχέση πάντα με το περιοδικό, πρέπει να αναφέρουμε την

καλλιέργειας της κοινωνιολογικής επιστήμης που στην χώρα μας βρίσκεται ακόμη το 1920 και το 1930 σε νηπιακό στάδιο. Ο ίδιος ο Κανελλόπουλος εκμυστηρεύεται ότι την Κοινωνιολογία στην Γερμανία την γνώρισε σε μαθήματα της σχολής του. Αυτός ο κοινωνιολόγος, ακόμη και την περίοδο της ενεργής του εμπλοκής με την πολιτική, συνέχισε την θεωρητική του ενασχόληση γράφοντας εγχειρίδια που δεν αφορούσαν μόνο τον κλάδο της κοινωνιολογίας. Εμείς θα ασχοληθούμε με τον κοινωνιολογικό του λόγο στα ακαδημαϊκά του χρόνια μέχρι το 1935, όταν παραιτήθηκε από καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και άρχισε να ασχολείται ενεργά με την πολιτική ζωή του τόπου για πρώτη φορά. Τα κείμενα με τα οποία ασχοληθήκαμε έχουν κοινωνιολογικό χαρακτήρα και ιδίως παρατηρούμε αλληλεπίδραση της κοινωνιολογίας με τη φιλοσοφία. Στο σημείο αυτό, και πριν περάσουμε στο ζητούμενο, είναι αναγκαίο να αναφέρουμε ότι ο Κανελλόπουλος προβληματίστηκε και με επιμέρους κοινωνικά ζητήματα της εποχής του. Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στο γλωσσικό ζήτημα και την πνευματική κατάσταση της εποχής του, λίγα χρόνια μετά την Μικρασιατική καταστροφή του 1922.

A. Κοινωνιολογία

Αυτή η υποενότητα αποσκοπεί στο να αναδείξει την θεωρητική κοινωνιολογία σύμφωνα με την οπτική αντίληψη του Κανελλόπουλου. Μέσα από τον γραπτό του λόγο θα καταλάβουμε τον ορισμό της κοινωνιολογίας και γενικότερα για την κοινωνιολογία εκτός Ελληνικής επικράτειας.

*Η Κοινωνιολογία εβασίσθη επί της κεκτημένης γνώσεως. Δεν εφιλοδόξησε την αναζήτηση νέας.*¹⁵⁵

θεματολογία του Θεοδωρακόπουλου και του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Ο τελευταίος στα άρθρα του δεν μιλάει μόνο περί φιλοσοφίας, αλλά και σχετικά με τη νομική επιστήμη (βλέπε *Η πρωταρχική πηγή του δικαίου*, τόμος 11), ενώ από την άλλη πλευρά ο Θεοδωρακόπουλος ασχολείται αποκλειστικά με τον κλάδο της φιλοσοφίας. Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε, και αυτό αφορά και τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, όχι μόνο μία προσωκρατική και Πλατωνική κατεύθυνση, αλλά και μία ιδεαλιστική (Κανελλόπουλου, 2002:554). Επίσης γίνεται μία παρουσίαση των νεότερων φιλοσοφικών ρευμάτων.

¹⁵⁵ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Περί της Κοινωνιολογίας ως Επιστήμης», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ 1*, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ 3.

Ο Κανελλόπουλος με βάση αυτά που μόλις αναφέραμε κάνει λόγο για μια κοινωνιολογία που έχει ως βασικό συστατικό την γνώση και όχι το ένστικτο και τη φαντασία. Το αμέσως επόμενο βήμα του είναι να διαιρέσει την κοινωνιολογία, την «γενική κοινωνιολογία», σε τρεις κατηγορίες. Έχουμε καταρχήν την *προκοινωνική* που διέπεται από μία βιολογική διάσταση. Η χρησιμοποίηση της έννοιας προκοινωνική δεν σχετίζεται με τις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες και τις μεσαιωνικές, αλλά με το πραγματικό υποκείμενο μελέτης, τις πρωτόπλαστες κοινωνίες. Σε αυτές τις κοινωνίες δεν είχε διαμορφωθεί ακόμη η έννοια του δεσμού και της ατομικότητας και το ένστικτο εξακολουθούσε να παίζει έναν σημαντικό ρόλο. Αυτή την διάσταση της βιολογίας ο Κανελλόπουλος δεν τη θεωρούσε την πλέον κατάλληλη και μας προέτρεπε να μην την χρησιμοποιήσουμε.¹⁵⁶ Η έτερη κατηγορία είναι το μετακοινωνικό, το οποίο έχει μια κριτικοφιλοσοφική διάσταση. Η δημιουργία της συγκεκριμένης κατηγορίας έχει επιρροές από τον Immanuel Kant και την συνθετική του κρίση. Ένα σημαντικό στοιχείο αυτής της ενδιάμεσης κατηγορίας είναι η κανονιστική θέληση, που δημιουργεί τους κανόνες.¹⁵⁷ Αυτή η θέληση εντοπίζεται στο Δίκαιον, το Έθιμο και την ηθική. Η τρίτη κατηγορία ισχυρίζεται πως ήταν καθαρά κοινωνιολογική. Στο συγκεκριμένο σημείο βλέπουμε την επίδραση του Tonnie's, καθώς σχετίζεται άμεσα με τις τρεις υποκατηγορίες της κοινωνιολογίας. Αυτές είναι οι εξής:

- Η Κοινωνία,
- Η Κοινότητα (π.χ. Έθνος),
- και ο Δεσμός (φιλία).

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα με το οποίο ασχολείται είναι ο ορισμός της κοινωνιολογίας. Πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα διαπιστώνουμε την αλληλεπίδραση της κοινωνιολογίας με την φιλοσοφία και την ιστορία. Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο υπάρχει εξήγηση για το γεγονός ότι προσπαθεί να μεταδώσει στην κοινωνία της εποχής του τον πραγματικό ορισμό της κοινωνιολογίας και όχι τον ανακριβή. Γενικότερα κάνει μια προσπάθεια να εδραιώσει την κοινωνιολογία ως αυτόνομη επιστήμη. Αυτό το αναδεικνύει και η αντίληψη –του μη ειδικού– ότι η κοινωνιολογία μελετά την κοινωνία και τα κοινωνικά φαινόμενα. Ο σωστός ορισμός της είναι ο εξής:

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ.6.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σελ.8.

*Η εμπειρική ανεύρεσις και η αιτιολογική εξήγησις των ομοιομορφιών, τούτέστι των επαναλαμβανομένων τυπικών χαρακτήρων της αφ' εαυτής ανομοιομόρφως και διά καθαρώς ατομικών χαρακτήρων εκδηλουμένης ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας.*¹⁵⁸

Με αυτό τον τρόπο διαπιστώνουμε την αλληλεπίδραση ιστορίας και κοινωνιολογίας που σηματοδοτεί στην σκέψη του Κανελλόπουλου την εδραίωση της ιστορίας ως επιστήμη. Δεν αφήνει την σκέψη του μετέωρη και δίνει στους αναγνώστες την άποψη του για το τι ήταν η ιστορία πριν την εδραίωση της, δίνοντας τρεις απαντήσεις. Καταρχήν ισχυρίζεται πως ήταν απλά μια αφηγηματική τέχνη. Η δεύτερη απάντηση είναι ότι ήταν έρευνα πηγών και η τελευταία είναι ότι χρησιμοποιήθηκε –η ιστορία– ως Φιλοσοφία της ιστορίας. Επίσης επισημαίνει την διαφορά της κοινωνιολογίας από την ιστορία και την φιλοσοφία της ιστορίας. Αυτό που επιθυμεί να κατανοήσουμε, καθώς το λέει περισσότερες από μία φορές, είναι ότι η κοινωνιολογία έχει έλλειψη αξιολογικού κριτηρίου. Γενικά φαίνεται ότι ο ορισμός της κοινωνιολογίας τον απασχολούσε πάρα πολύ και υπάρχουν και άλλα άρθρα και ομιλίες που φαίνεται αυτή η διάθεση να γνωρίσει στο ευρύ κοινό, στους φοιτητές του, την έννοια της κοινωνιολογίας¹⁵⁹. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζουμε στην Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια που

¹⁵⁸ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Περί των Μεθόδων της Κοινωνιολογίας», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ*, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ 3.

¹⁵⁹ Από την πλευρά του ο Κύρτσης χαρακτηρίζει –αρχικά– τον Κανελλόπουλο ως έναν εγκυκλοπαιδιστή που εντριβεί στο έργο των θεωρητικών της κοινωνιολογίας, με μία προτίμηση στην κλασσική γερμανική κοινωνιολογία, έχοντας ρομαντική διάθεση. Επίσης στέκεται στην ερμηνεία του Κανελλόπουλου για τον ιστορικό υλισμό και σχολιάζει την έντονη του ενασχόληση με τον Marx. Γενικά ο Κύρτσης δείχνει πιο έντονα τις προσωπικές του αντιλήψεις πάνω στο έργο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, παραθέτοντας τακτικά αυτούσια κομμάτια από το έργο του διανοητή που μελετά. Εκείνο το στοιχείο που κάνει εντύπωση από την ανάλυση του Κύρτσης είναι ότι μεν εκφράζεται θετικά για το έργο του Κανελλόπουλου, αλλά ταυτόχρονα αναφέρει και αρνητικά στοιχεία. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι λέει πως το έργο του Κανελλόπουλου βοήθησε τους φοιτητές του 1930 να κατανοήσουν τα ρεύματα της κοινωνιολογίας, αλλά προηγουμένως (ο Κύρτσης) έχει χαρακτηρίσει την θεωρητική ενασχόληση του Κανελλόπουλου αποσπασματική και παράλληλα αναφέρει την μη ενασχόληση του με την ανάλυση κοινωνιών. Μια ενδεχόμενη εξήγηση της στάσης του Κύρτσης ίσως να οφείλεται στο ότι κατά την διάρκεια της ανάλυσης του συνειδητοποίησε πως για να προχωρήσει η Ελληνική κοινωνιολογία την δεκαετία του 1920 και 1930 στο εφαρμοσμένο κομμάτι χρειαζόταν πρώτα το θεωρητικό υπόβαθρο από την στιγμή ιδιαίτερα που μόλις εδραιωνόταν η Κοινωνιολογία ως αυτόνομος κλάδος με δύο καθηγητικές έδρες σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη αντίστοιχα.

επιμελήθηκε ο Παύλος Δρανδάκης, όπου ο Κανελλόπουλος ισχυρίζεται πως η κοινωνιολογία μελετά συστηματικά και γενικευτικά τα ιστορικά και κοινωνικά φαινόμενα. Εκεί ανακαλύπτουμε ότι η διαφορά με την επιστήμη της ιστορίας είναι ότι η κοινωνιολογία γενικεύει και συστηματοποιεί¹⁶⁰ και δεν προβαίνει σε χρονολογικές συνδέσεις. Σε γενικές γραμμές, στα κείμενα που προσπαθεί να κάνει γνωστή τη κοινωνιολογία, δεν περιορίζεται στην εννοιολόγηση της κοινωνιολογίας. Προτρέπει τους αναγνώστες του να γνωρίζουν κοινωνιολόγους από διάφορες σχολές του δυτικού κόσμου. Μερικά χαρακτηριστικά ονόματα που παραθέτει είναι οι Herbert Spencer, Marx, Oppenheimer, Spann και Freyer. Αυτό που πρέπει οπωσδήποτε να αναφέρουμε είναι ότι πέρα από την αμιγώς θεωρητική κοινωνιολογία, έχουμε και μια απλή αναφορά στην εφαρμοσμένη κοινωνιολογία. Αυτός ο ρόλος χαρακτηρίζει την κοινωνική φαινομενολογία που σχετίζεται με την διδασκαλία κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών.¹⁶¹

Β. Το Γλωσσικό ζήτημα

Το γλωσσικό ζήτημα δεν απασχόλησε μόνο τον Σκληρό και τον Κορδάτο, αλλά και τον Κανελλόπουλο. Έγραψε ένα άρθρο με τίτλο «Το γλωσσικό ζήτημα και οι εν Ελλάδι πνευματικές κατευθύνσεις». Το σημείο στο οποίο διαφέρει από τους Σκληρό και Κορδάτο είναι ότι δεν εστιάζει αρκετά στην κοινωνικοπολιτική κατάσταση και δεν ακολουθεί μαρξιστικές αντιλήψεις.

Καταρχήν ο Κανελλόπουλος ξεκινάει με μια μετριοπάθεια που φαίνεται από το γεγονός ότι ζητάει άδεια από τους αναγνώστες για να ξεδιπλώσει τις «σκέψεις» του. Από εκείνο το σημείο και μετά δεν παραλείπει να αναφέρει ότι δεν πρόκειται να συναντήσουμε μία γλωσσολογική μελέτη. Το γλωσσικό ζήτημα το σκεφτόταν ως το δίπολο λογοκρατίας και ρομαντισμού.¹⁶² Η χρήση της έννοιας λογοκρατία δεν πρέπει να παραξενεύει, γιατί στην πραγματικότητα η συγκεκριμένη λέξη είναι συνώνυμο του ορθολογισμού. Παράλληλα γνωστοποιεί κάποια

¹⁶⁰ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Κοινωνιολογία», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ II*, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ. 3-4.

¹⁶¹ Ο.π. «Περί των Μεθόδων της Κοινωνιολογίας», σελ. 6-7.

¹⁶² Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Το γλωσσικό ζήτημα και οι εν Ελλάδι πνευματικές κατευθύνσεις», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ 5*, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ. 84.

ιστορικά στοιχεία για τη πρώτη χρήση της λογοκρατίας και του ρομαντισμού τον μεσαίωνα, προχωρώντας γενικότερα σε μια ιστορική θεωρητική αναδρομή των εννοιών χωρίς να εμπλέξει σε αυτό το σημείο το γλωσσικό ζήτημα. Πέρα από τις αναφορές του στη Γαλλική λογοκρατία και την Γερμανική καταγωγή του ρομαντισμού-ιστορισμού δεν υπάρχει κάτι άλλο που χρήζει της προσοχής μας. Σχετικά με την εφαρμογή του ρομαντισμού και της λογοκρατίας στην Ελλάδα και με πεδίο εφαρμογής το γλωσσικό ζήτημα, τοποθετεί τους καθαρευουσιάνους στο στρατόπεδο της λογοκρατίας και τους δημοτικιστές (π.χ. Δελμούζος) στον γερμανικό ρομαντισμό και ιστορισμό. Η επόμενη φράση που θα παραθέσουμε χαρακτηρίζει τους ρομαντικούς δημοτικιστές:

Ο ρομαντισμός... δεν θεωρεί το «νέον» ως επαναστατικήν απαίτησιν της λογικής μας..., αλλά θεωρεί τούτο ως οργανικό προϊόν της ιστορικής συνεχείας, ..., της οποίας φορεύς είναι η ψυχή του λαού.¹⁶³

Δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση ότι δεν επιρρίπτει ευθύνες στους δημοτικιστές για το ότι δεν έχουν βγει στην κοινωνία, διότι αυτό το εξηγεί από την αρχή του άρθρου. Συγκεκριμένα ισχυρίζεται ότι θα ακολουθήσει μία διαφορετική πορεία ανάλυσης του ζητήματος που θα βασίζεται στο δίπολο λογοκρατίας και ρομαντισμού. Ωστόσο είναι αναπόφευκτο το γεγονός να εντοπίσει ελαττώματα και από την πλευρά των δημοτικιστών, όπως λόγου χάρη σημάδια συντηρητικού εθνικισμού στο λόγο τους, ο οποίος αφορά την εσωτερική διάθρωση της λαϊκής προσωπικότητας του κάθε ατόμου και όχι ευρύτερες πτυχές της ζωής μιας κοινωνίας, όπως ο οικονομικός τομέας.¹⁶⁴ Από την άλλη πλευρά μαθαίνουμε ότι οι καθαρευουσιάνοι χαρακτηρίζονται από έλλειψη πρωτότυπης έμπνευσης και πάθους. Θα περιμέναμε να μην χρησιμοποιήσει την έννοια «εθνικισμός» στους καθαρευουσιάνους. Παρ' όλα αυτά την χρησιμοποιεί με την έννοια του αρνητικού θορύβου που αρνείται την αέναη ανανέωση της γλώσσας. Κατά την προσωπική μας άποψη σε κάποιο σημείο του κειμένου ασκείται έμμεσα κριτική στον Γεώργιο Σκληρό και αυτή δεν πηγάζει από το γεγονός ότι ο Κανελλόπουλος ήταν υφηγητής και αργότερα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Άλλωστε εκφράζει την άποψη ότι αυτοί που είναι καθαρευουσιάνοι, το πράττουν εκ πεποιθήσεως. Αναφερόμαστε στον

¹⁶³ Στο ίδιο, σελ.86.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ.87.

Σκληρό και την αρνητική άποψη του για τους καθηγητές πανεπιστημίου που δεν χρησιμοποιούσαν την δημοτική. Κατά κάποιο τρόπο δίνει απάντηση για τους καθηγητές και άλλες ομάδες του πληθυσμού ο Κανελλόπουλος. Οι απαντήσεις που δίνει ποικίλουν και μας λέει χαρακτηριστικά ότι η κατά εξακολούθηση χρήση της καθαρεύουσας μπορεί να συμβαίνει λόγω συνήθειας και συμβατικής ανάγκης, ή λόγω αδυναμίας διατύπωσης των νοημάτων στη δημοτική από την έλλειψη εξάσκησης της.¹⁶⁵

Τα τελευταία σημεία στο άρθρο, στα οποία θα θέλαμε να εστιάσουμε σχετίζονται με την πολιτική, τον μαρξισμό και τον δημοτικισμό. Σχετικά με το τελευταίο υπενθυμίζει στους αναγνώστες του πως ο δημοτικισμός είχε διασπαστεί σε δύο μέρη με εκπροσώπους τους Γληνό και Δελμούζο. Αυτή η εξέλιξη απομάκρυνε τους δημοτικιστές από τον ρομαντισμό και αυτοί δεν άργησαν να μετουσιωθούν σε λογοκράτες που είχαν ως στόχο την υπερπήδηση των τότε μορφών κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής για να βελτιωθεί η ζωή των ανθρώπων. Επίσης πρέπει να αναφέρουμε ότι ασκεί κριτική στους Μαρξιστές για τον τρόπο που χρησιμοποιούν την δημοτική. Μια φράση που συμπυκνώνει την άποψη του είναι η εξής:

*Η δημοτική γλώσσα αποτελεί... μέσον αντιπολιτεύσεως, όργανο αγώνος κατά της κρατούσης αστικής τάξης.*¹⁶⁶

Αυτή η φράση ξεκινά μια συζήτηση γύρω από τις αρνητικές πτυχές της πολιτικής με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανάμειξη της «κομματικής» πολιτικής στην εκπαίδευση. Όλα όμως καταλήγουν στο αρνητικά διακεείμενο συμπέρασμα ότι για την κακή κατάσταση της πατρίδας ευθύνονται οι πολιτικοί ηγέτες. Αυτό όμως το χαρακτηριστικό που στην πραγματικότητα δείχνει την γύμνια των πολιτικών ανδρών είναι η έλλειψη πνευματικής παιδείας. Επομένως ο ικανός πολιτικός άνδρας για τον Κανελλόπουλο πρέπει να είναι όχι μόνο πολιτικός ηγέτης, αλλά και πνευματικός ηγέτης. Αυτή την έλλειψη πολιτικού και πνευματικού ηγέτη την επισημαίνει και σε άλλο του άρθρο, όπου ισχυρίζεται ότι υπάρχει ένας τρόπος επίλυσης των ζητημάτων:

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 88.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 90.

*Διά την ύπαρξιν κοινωνίας πνευματικής απαιτείται υψηλός γραπτός και προφορικός λόγος, χρησιμοποιών ως πρώτην πηγή την γλώσσα του λαού.*¹⁶⁷

Αυτό που μαθαίνουμε είναι ότι για να υπάρξει πνευματική Ελληνική κοινωνία πρέπει να υπάρχουν τα κατάλληλα πεπαιδευμένα άτομα για να σηκώσουν το βάρος αυτής της προσπάθειας και να μην υφίσταται διαμάχη για το γλωσσικό ζήτημα.

Γ. Ο πνευματικός άνθρωπος

Το συγκεκριμένο άρθρο δεν έχει να κάνει με την πνευματική δραστηριότητα της χώρας. Ο ίδιος ο τίτλος «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος (1934)» δείχνει μία διαφορετική κατεύθυνση. Αυτή πηγάζει από κάποιες κατηγορίες που εκτοξεύθηκαν εναντίον του Κανελλόπουλου και αποτέλεσαν την αφορμή για να ξεδιπλώσει τις σκέψεις του για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ένας πνευματικός άνθρωπος στην εποχή του. Ένα απότοκο των συναισθημάτων του για κανόνες του ορθού λόγου και της αισθητικής είναι ότι αυτό απορρέει από τις αντιλήψεις του «όχλου» για την προέλευση και τα χαρακτηριστικά του πνευματικού ανθρώπου. Για αυτούς ο πνευματικός άνθρωπος πρέπει να είναι ξένος άνθρωπος και να μην προέρχεται από τα σπλάγχνα της ίδιας του της κοινωνίας¹⁶⁸ και σε αυτό το σημείο, χωρίς να το αναλύσει σε βάθος, αναφέρει τα χαρακτηριστικά του όχλου. Αυτό που ξεχωρίζει είναι ότι ο όχλος απεχθάνεται όχι μόνο το παρελθόν του, αλλά και το μέλλον του. Το πιο ανησυχητικό είναι ότι μέσα στον όχλο κρύβονται κάποιες φορές και υλικά κίνητρα. Ο πραγματικός πνευματικός άνθρωπος για τον Κανελλόπουλο είναι μόνος, έρημος και άστεγος για να μπορεί να συναισθάνεται το ρόλο του μέσα στον κοινωνικό χώρο.¹⁶⁹ Αυτό όμως δεν συμβαίνει, γιατί η κοινωνία της εποχής του δεν αφήνει περιθώριο στους πνευματικούς ανθρώπους να αρθρώσουν

¹⁶⁷ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Η πνευματική νεοελληνική κοινωνία», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ* 5, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ. 163-205. (Αναδημοσίευση από το *Αρχειό Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τεύχος 1, 1935.)

¹⁶⁸ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Ο Πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ* 5, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ. 117.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σελ.118.

λόγο και η απάντηση στη συγκεκριμένη απορία που δημιουργείται συναντάται στις πολιτικές αναφορές που κάνει αργότερα. Μπορεί να μην γίνεται κατανοητό, αλλά επιρρίπτει ευθύνες στην πολιτική κατάσταση του τόπου, την συχνή –αντιδημοκρατική- αλλαγή των κυβερνήσεων και την επιθυμία για επιστροφή του Βασιλιά Γεωργίου Β΄ (1935) από πολλές συντηρητικές δυνάμεις.¹⁷⁰

Δ. F.Tonnies

Σε προηγούμενο σημείο της διπλωματικής ασχοληθήκαμε με την πρόσληψη της αντίληψης του Tonnies από τον Πέτρο Ζήση. Στις αμέσως επόμενες γραμμές θα συναντήσουμε τον τρόπο αντίληψης από τον Κανελλόπουλο. Μπορεί το κοινό χαρακτηριστικό και των δύο να είναι η Γερμανική επιρροή που χαρακτηρίζει την κοινωνιολογική τους σκέψη, αλλά υπάρχουν όμως και διαφορές στην σκέψη τους. Ο Κανελλόπουλος διακατέχεται από μία –Γερμανική- ρομαντική διάθεση που δεν τη συναντάμε στον Ζήση. Επίσης δεν αναμειγνύει ιδιαίτερα τον κλάδο της φιλοσοφίας στο άρθρο του «Ο Φερδινάνδος Tonnies και η Κοινωνιολογία» και δεν παρουσιάζει τον Tonnies ως τον πρώτο κοινωνιολόγο. Ο αντίθετος ισχυρισμός θα ήταν λανθασμένος, γιατί μέσα στο ίδιο το γραπτό του ανακαλύπτουμε ότι θεωρεί τον Comte ως τον πρώτο θεμελιωτή της κοινωνιολογίας.¹⁷¹ Δεν ασχολείται ιδιαίτερα μαζί του δίνει, γιατί του καταλογίζει ελαττώματα. Καταρχήν, δείχνει να τον απασχολεί που δεν έλαβε σοβαρά υπόψη του τον υλικό παράγοντα. Το άλλο που του καταλογίζει είναι η «αντιγραφή» του νόμου των τριών σταδίων της εξέλιξης («θεολογικό», «μεταφυσικό» και «θετικό» στάδιο). Γενικά προσπαθεί να εξηγήσει στους αναγνώστες του, τον λόγο επιλογής του Tonnies. Αυτό το επιτυγχάνει με την προσωπική του εκτίμηση για τα μειονεκτήματα της σκέψης διάφορων θεωρητικών της κοινωνιολογίας.

¹⁷⁰ Σε ένα άλλο του άρθρο, όπου μιλάει περισσότερο κοινωνιολογικά, μπορούμε να κατανοήσουμε περισσότερο την πνευματική κοινωνία και το πώς αντιλαμβάνεται το πνευματικό επίπεδο μιας συγκεκριμένης μερίδας του Ελληνικού πληθυσμού που ενδέχεται να ανήκει στον «όχλο». Γενικά μαθαίνουμε ότι η πνευματική κοινωνία είναι αστικής προέλευσης και ότι από την άλλη πλευρά προσδίδει στους ανθρώπους της υπαίθρου τα χαρακτηριστικά της συντήρησης και της συμβατικότητας. Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Η πνευματική νεοελληνική κοινωνία», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ* 5, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ. 165-172.

¹⁷¹ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Ο Φερδινάνδος Tonnies και η κοινωνιολογία», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 4-τόμος 6, 1926, σελ316.

Χαρακτηριστικά μας αναφέρει τα ονόματα των Gumplowicz, Marx και Spencer και αμέσως προχωράει και σε μια κοινή διαπίστωση για τους τρεις.

*Ηγνόησαν τελείως την ύπαρξιν του ανθρώπου ως υποκειμένου βουλήσεως.*¹⁷²

Ο θαυμασμός που δείχνει ο Κανελλόπουλος για τον Tonnies και ο χαρακτηρισμός του ως τον «πρώτο πράγματι» κοινωνιολόγο, οφείλεται στο γεγονός ότι δεν ακολούθησε τον τρόπο σκέψης της εποχής του.¹⁷³ Επίκεντρο της μελέτης του Tonnies δεν ήταν η φύση, αλλά ο άνθρωπος και η θέληση του. Το πιο γνωστό έργο του Tonnies, «Κοινότητα και Κοινωνία», το οποίο αναφέρεται και στο άρθρο του Κανελλόπουλου, πραγματεύεται τις αντιθέσεις κοινότητας και κοινωνίας. Για παράδειγμα μαθαίνουμε ότι η κοινωνία είναι κάτι το τεχνητό και μηχανικό και ότι την θρησκεία αντικαθιστά η κοινή γνώμη. Υπάρχουν σημεία που μπορούμε να διακρίνουμε τον υπερβολικό ρομαντισμό της θεωρίας του Tonnies, όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Κανελλόπουλος. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι στο κείμενο του αναφέρει την εξέλιξη της θεωρίας του Tonnies και την εισαγωγή μιας νέας έννοιας, του δεσμού. Γενικά παρατηρούμε ότι το σημαντικότερο στοιχείο περί του Tonnies, κατά την εκτίμηση του Κανελλόπουλου, είναι η τοποθέτηση της ανθρώπινης βούλησης στο επίκεντρο της κοινωνιολογικής έρευνας.

Ε. Ο Alfred Weber και η ιδέα της προόδου¹⁷⁴

Ποιόν Weber έχουν υπόψη τους οι περισσότεροι; Η πιθανότερη απάντηση θα ήταν ο Max Weber. Ωστόσο δεν υπάρχει μόνο ένας Weber που έζησε την εποχή που η κοινωνιολογία εδραιωνόταν ως ξεχωριστός επιστημονικός κλάδος. Ο άλλος Weber είναι ο Alfred και αυτό που τον κάνει ιδιαίτερο ήταν ότι δεν υπήρξε μόνο κοινωνιολόγος, αλλά και οικονομολόγος και γεωγράφος. Ο Κανελλόπουλος εστιάζει σε ένα συγκεκριμένο κομμάτι της σκέψης του Alfred

¹⁷² Στο ίδιο, σελ.317.

¹⁷³ Στο ίδιο, σελ. 319.

¹⁷⁴ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Ο Alfred Weber και η ιδέα της προόδου», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ 3*, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ. 187-194. (Αναδημοσίευση από το *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος 11, τεύχος 1, 1931).

Weber και αυτό αποτελεί τη βάση για τις θεωρίες του για τον πολιτισμό και αυτό, κατά την προσωπική μας άποψη, αναδεικνύει το εναρκτήριο ερώτημα που θέτει ο Κανελλόπουλος για την απόσταση ποίησης και κοινωνίας.

Πιο συγκεκριμένα ο Κανελλόπουλος προσπαθεί να βοηθήσει τους αναγνώστες του να κατανοήσουν τις αρνητικές εκφάνσεις της σύγχρονης κοινωνίας της εποχής του. Αυτή η αρνητική πτυχή εκφράζεται με την θεωρία της ιδέας της προόδου, η οποία είναι κομμάτι του εξωτερικού και υλικού πολιτισμού, που είναι γνωστό με το όνομα Zivilisation.¹⁷⁵ Από την άλλη πλευρά έχουμε τον εσωτερικό, ή πνευματικό, πολιτισμό, που είναι γνωστό με την Γερμανική λέξη Kultur. Σε προηγούμενη σελίδα είχαμε αναφέρει ονομαστικά τα τρία στάδια της εξέλιξης του Comte. Με βάση το προαναφερθέν θα ισχυριζόμασταν πως και ο Weber έχει τρία στάδια. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι αναφερόμαστε στους τρεις παράγοντες ύπαρξης της ανθρωπότητας. Αυτοί είναι:

- η κοινωνική εξέλιξη
- η πρόοδος του εξωτερικού πολιτισμού και
- η κίνηση του εσωτερικού πολιτισμού.

Θα περιμέναμε αρχικά να γίνει μία σύγκριση μεταξύ κουλτούρας και πολιτισμού. Αυτό που θα ήταν η αρχική μας σκέψη δεν πραγματοποιείται. Η αιτία της μη πραγματοποίησης της σχετίζεται αποκλειστικά και μόνο με την αντίληψη της προόδου, η οποία χαρακτηρίζεται από τον Κανελλόπουλο ως εσφαλμένη. Γενικότερα προβληματίζεται για το γεγονός ότι η πρόοδος αποτελεί μέτρο μέτρησης σε εσωτερικό και εξωτερικό πολιτισμό. Η βασική τους διαφοροποίηση είναι ότι στον εξωτερικό πολιτισμό μετράμε με βάση την πρόοδο, ενώ από την άλλη πλευρά στον εσωτερικό πολιτισμό έχουμε τα ηθικά και πνευματικά επιτεύγματα, μέσω του καλλιτέχνη και του προφήτη.¹⁷⁶ Ο Κανελλόπουλος προσπαθεί να ωθήσει τον αναγνώστη του να προβληματιστεί για το ποιόν του εσωτερικού πολιτισμού μέσα από την μορφή της ποίησης.

*Η ιστορία σημαίνει μόνον πρόοδο.*¹⁷⁷

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 187-188.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σελ.189.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σελ.190.

Με αφετηρία την παραπάνω πρόταση ο Κανελλόπουλος συλλογίζεται την θεωρία του Karl Mannheim για την ιδέα της προόδου. Αυτό που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του είναι μια ψευδής συνείδηση, η επονομαζόμενη «ουτοπική», ή «αδεολογική». Η τελευταία συνείδηση σχετίζεται με το ψεύδος. Σε παρόμοιους χαρακτηρισμούς προβαίνει για την «ουτοπική» συνείδηση δίχως να πραγματοποιήσει την παραμικρή αναφορά στις τέσσερις μορφές της ουτοπικής συνείδησης (π.χ. σοσιαλιστική-κομμουνιστική ουτοπία). Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η ψευδής συνείδηση σχετίζεται με λανθασμένες εκτιμήσεις καταστάσεων. Στο τέλος του άρθρου επανέρχεται στον Alfred Weber και αναφέρει ότι ο ιδεαλισμός δεν προσιδιάζει στον συγκεκριμένο θεωρητικό. Παράλληλα δεν παραλείπει να αναφερθεί στην ιδανική ιδέα του εσωτερικού πολιτισμού που σύμφωνα με την ανάλυσή του πρέπει να πηγάζει από το συναίσθημα και να μην είναι προϊόν λογικού υπολογισμού. Στο τέλος ένα συμπέρασμα που βγάζει για την συλλογιστική σκέψη του A.Weber είναι ότι «η αληθής αξία βρίσκεται στο ατομικό και ειδικό».¹⁷⁸

ΣΤ. Άτομο και Ατομικισμός

Υπάρχουν διάφορα ζητήματα, τα οποία απασχολούν τον Κανελλόπουλο. Μεταξύ αυτών είναι ο εθνικισμός και το άτομο. Σε αυτό το σημείο θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το άτομο. Συγκεκριμένα αυτό που επιχειρεί να κάνει στην ομώνυμη υποενότητα είναι να εξετάσει την σχέση ατόμου και ατομικισμού. Φαίνεται ότι υπήρχε μια λανθασμένη ταύτιση ατόμου και ατομικισμού και αυτή την ταύτιση με το ερώτημα, αν υπήρχε το άτομο προ γεννήσεως του ατομικισμού προσπαθούσε να εξουδετερώσει. Συναφές με το προηγούμενο είναι ότι από την αρχή διευκρινίζει ότι «το άτομο υπήρχε και προ της αστικής τάξεως» και ότι ο ατομικισμός είναι παράγωγό της.¹⁷⁹ Στην συγκεκριμένη υποενότητα δεν ανιχνεύουμε στοιχεία από τον Καντ, άλλα άμεσα αναφέρει τον εγκληματολόγο και κοινωνιολόγο Tarde και τον Tonnies.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σελ.193.

¹⁷⁹ Βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Η κοινωνία της εποχής μας: κριτική των συστατικών αυτής», *ΑΠΑΝΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ* 4, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992, σελ. 90.

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε στον Tarde. Η επιλογή αυτού του επιστήμονα αναδεικνύει, με άμεσο τρόπο, την αντίληψη του Κανελλόπουλου για τον Durkheim ως προς τον τρόπο εξέτασης του ατόμου. Συγκεκριμένα μας προτρέπει να αποφύγουμε την θεώρηση του Durkheim, γιατί αγνοεί ή υποτιμά το άτομο.¹⁸⁰ Γενικότερα δεν προχωράει σε περαιτέρω διερεύνηση της «απόρριψης του» και για αυτό τον λόγο δεν μαθαίνουμε την άποψη του Κανελλόπουλου για τα είδη του ατομισμού (π.χ. ωφελμιστικός) και ειδικότερα για την τοποθέτηση που είχε ο Durkheim υπέρ του κοινωνικού συνόλου και όχι του ατόμου. Ωστόσο αυτό που παρατηρούμε είναι ότι ο Κανελλόπουλος επεδίωκε να αμβλύνει μια συγκεκριμένη αντίληψη που επικρατούσε για τον Tarde. Η αιτία για αυτή την προσπάθεια ήταν η άποψη που του αποδιδόταν ότι η μίμηση προϋποθέτει το ατομικό και αυτό πηγάζει από τα τρία είδη που διέπουν, κατά τον Tarde πάντα, τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα. Αυτά τα τρία είδη είναι:

- ο νόμος της επανάληψης
- ο νόμος της αντίθεσης και
- ο νόμος της προσαρμογής.

Από το νόμο της επανάληψης έχουμε την μορφή εκδήλωσης, που είναι γνωστή με το όνομα μίμηση. Η επανάληψη είναι αποτέλεσμα του νόμου της αντίθεσης και η προσαρμογή ένα συνονθύλευμα των νόμων της επανάληψης και της αντίθεσης.¹⁸¹ Με βάση όλα αυτά ο Κανελλόπουλος αρχίζει να ξεδιπλώνει την σκέψη του για τις απόψεις του Tarde.

Σε γενικές γραμμές, ο Κανελλόπουλος, για τον ατομικισμό έχει αρνητική άποψη και μάλιστα η άποψη του συμπυκνώνεται με τα εξής λόγια:

*« ο ατομικισμός αναγάγη εις θεϊόν νόμο την ατομικήν ιδιοκτησία».*¹⁸²

Η βιομηχανική εποχή δεν είχε μόνο θετικά αποτελέσματα για τον άνθρωπο, αλλά και αρνητικά. Τον απομόνωσε ακόμη περισσότερο και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αναδεικνύει αυτή την αντίληψη είναι ότι ο εσωτερικός ενθουσιασμός αντικαταστάθηκε με έναν ξηρό υπολογισμό. Το πιο ενδιαφέρον συμπέρασμα είναι ότι η ατομική ιδιοκτησία είναι απότοκο του ατομικισμού.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σελ.127.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σελ.126.

¹⁸² Στο ίδιο, σελ.132.

Συναφές με το προηγούμενο είναι και το τελευταίο συμπέρασμα της υποενότητας που ισχυρίζεται ότι ο φιλελευθερισμός γεννήθηκε από την θεοποίηση της ατομικής ιδιοκτησίας.¹⁸³

¹⁸³ Δεν αφήνει μετέωρο το ζήτημα της ιδιοκτησίας και προχωρά σε συστηματική μελέτη του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ορισμός του Κανελλόπουλου για την ιδιοκτησία, διότι την παρουσιάζει ως την σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο των υλικών αγαθών. Ωστόσο το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στην ιστορική εξέλιξη των μορφών της ιδιοκτησίας. Αυτές οι μορφές είναι τρεις και με αφετηρία το παρόν του συγγραφέα ξεκινάμε από το άτομο. Στο ενδιάμεσο στάδιο ο άνθρωπος είναι μέλος πνευματικώς διακεκριμένης κοινωνίας. Η πρώτη –χρονολογικά- μορφή ιδιοκτησίας έχει να κάνει με ιδιοκτησία του συνόλου και όχι του ατόμου. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να ερμηνευτεί η φράση ότι ο άνθρωπος είναι μέλος διακεκριμένης κοινωνίας ανθρώπων. Η συγκεκριμένη περίπτωση ιδιοκτησίας ονομάζεται κοινοκτημοσύνη και φέρνει στο νου την διδασκαλία του χριστιανισμού και τον κομμουνισμό. Επίσης δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι στον γραπτό του λόγο εντοπίζουμε το ζήτημα ατομικής ιδιοκτησίας και αρχαίας Ελλάδας. Η συγκεκριμένη αναφορά δεν είναι άσκοπη, γιατί η κοινωνία της αρχαίας Ελλάδας ανήκει στις λεγόμενες «πρωτόγονες» κοινωνίες. Κατά την άποψη του την περίοδο της Ελληνικής αρχαιότητας δεν υφίστατο η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας επί του εδάφους, διότι η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας άρχισε να εδραιώνεται κατά την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. (Στο ίδιο, σελ. 134-136).

Z. Η κοινή γνώμη και η έννοια του «συρμού»

*Η μόδα θεοποιεί το περιττό.*¹⁸⁴

Οι τελευταίες έννοιες με τις οποίες θα ασχοληθούμε είναι η κοινή γνώμη και ο συρμός, που είναι γνωστός και με το όνομα «μόδα». Μέσα από την ανάλυση του Κανελλόπουλου για τις συγκεκριμένες έννοιες, κατανοούμε την επίδραση της νομικής επιστήμης στην κοινωνιολογική του σκέψη και γενικότερα τους στοχαστές που τον επηρέασαν.

Πιο συγκεκριμένα θεωρεί την κοινή γνώμη υποδουλωμένη στην αστική τάξη. Αυτή η υποδούλωση σύμφωνα με την ανάλυση του βασίζεται σε δύο παράγοντες. Ο ένας είναι η πρόοδος της τυπογραφίας. Ο άλλος παράγοντας είναι ότι η αστική τάξη μετασχημάτισε τον τρόπο λειτουργίας των ανθρώπινων σχέσεων που λειτουργούν με βάση τη λογική και όχι το συναίσθημα.¹⁸⁵ Με βάση αυτούς τους παράγοντες κατανοούμε πως η κοινή γνώμη λειτουργεί μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια, με βάση δηλαδή ένα σύνολο κανόνων. Το βασικό γνώρισμα του δικαίου είναι ο εξαναγκασμός, δηλαδή η υποχρεωτική συμμόρφωση. Η ενδεχόμενη διατάραξη των «προσταγών» της κοινής γνώμης δύναται να απομονώσει τον άνθρωπο από κάθε κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα. Μία άλλη λέξη κλειδί που αναφέρει είναι η εθιμοτυπία. Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο οι εθιμοτυπίες ρυθμίζουν ολόκληρες περιόδους κοινωνικής ζωής. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, η χρήση της λέξης εθιμοτυπία αποσκοπεί στο να μας δείξει ότι πρόκειται για μία πολιτική οργάνωση που ρυθμίζει την συμβίωση των ανθρώπων.

Σε αυτό το σημείο θα αναφέρουμε κάποιους κοινωνιολόγους που επηρέασαν τον Κανελλόπουλο στο ζήτημα της κοινής γνώμης. Ο πρώτος που τον επηρέασε, και γενικότερα επηρέασε πολλούς, είναι ο Herbert Spencer. Το κεντρικό νόημα της θεωρίας του, το οποίο χρησιμοποιεί ο Κανελλόπουλος, είναι ότι δίνει σημασία στους πολιτικούς θεσμούς.¹⁸⁶ Ένας άλλος στοχαστής που συναντάμε στο κείμενο του είναι ο Franz Oppenheimer που στην ανάλυση του αναμινύει και ενσωματώνει την εθνολογία. Για το τέλος αφήσαμε τον Tonnies που αποκρούει τις απόψεις του Oppenheimer. Το κύριο όργανο της κοινής γνώμης κατά τον Tonnies

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σελ.230.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σελ191.

¹⁸⁶ Για την αναλυτική παρουσίαση της θεωρίας του Spencer για την κοινή γνώμη βλέπε στο ίδιο, σελ. 199-201.

είναι ο τύπος, ο οποίος συγκεκριμενοποιείται με την μορφή της εφημερίδας. Για ακόμη μια φορά ο Κανελλόπουλος, μέσω του συγκεκριμένου στοχαστή αναφέρει την πρόοδο της τυπογραφίας. Με βάση αυτή την αναφορά ξεκινάει να ξεδιπλώνει την σκέψη του για την σχέση εφημερίδας και αστικής τάξης και την πορεία της στην καπιταλιστική εποχή.

Ο Κανελλόπουλος συνδέει το ζήτημα της κοινής γνώμης με την έννοια του συρμού και της μόδας. Η ανάλυση του είναι εκτεταμένη και το πρώτο πράγμα ,στο οποίο προβαίνει, είναι η αναφορά των χαρακτηριστικών της έννοιας του συρμού. Αυτά είναι η άρνηση του ατομικού και η άρνηση της διακρίσεως. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η σύμπλευση κοινωνιολογίας και νομικής επιστήμης μέσω του νομικού και φιλόσοφου του δικαίου Jhering. Το ενδιαφέρον ,ως προς τον συγκεκριμένο νομοδιδάσκαλο, εστιάζεται στους κανόνες τους οποίους επιβάλλει η κοινωνία στα μέλη της. Αυτοί είναι οι εξής τέσσερις¹⁸⁷:

- μόδα
- εθιμοτυπία
- ηθική και
- δίκαιον

Από τα παραπάνω, ο Κανελλόπουλος την μεγαλύτερη βαρύτητα στη θεωρητική ανάλυση του Jhering, την αποδίδει στη μόδα, η οποία θεωρεί ότι συγγενεύει με την εθιμοτυπία. Αυτή η μόδα, που είναι προϊόν της νεωτερικότητας ,και δεν σχετίζεται μόνο με τη θεωρητική σκέψη του Jhering, οδηγεί την σκέψη του Κανελλόπουλου, για ακόμη μια φορά, στον Herbert Spencer. Ωστόσο δεν πρέπει να αμελήσουμε να αναφέρουμε την ύπαρξη μιας ταξικής διάστασης στη μόδα. Διαφαίνεται ότι υφίσταται μια ανομοιομορφία μεταξύ αριστοκρατίας και του απλού λαού. Η συγκεκριμένη αναφορά επικεντρώνεται περισσότερο σε παλαιότερες χρονικές περιόδους και όχι τόσο πολύ στην κοινωνία του 20^{ου} αιώνα. Αυτό που αποκομίζουμε είναι ότι ο απλός λαός (π.χ. οι χειρώνακτες εργάτες) δεν είχε το δικαίωμα να μιμηθεί τους αριστοκράτες ως προς την εξωτερική περιβολή (ενδυμασία).¹⁸⁸

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σελ.218.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σελ 222.

Γενικά η Κοινωνιολογία του Κανελλόπουλου αλληλεπιδρά με τους κλάδους της φιλοσοφίας και της ιστορίας που προχωρά σε χρονολογικές συνδέσεις. Η οπτική του ματιά, ως προς το γλωσσικό ζήτημα, περιέχει στοιχεία από ρομαντισμό και ορθολογισμό. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία για αυτόν είναι το ζήτημα της κουλτούρας, γιατί στον «πνευματικό άνθρωπο» αυτό που πράττει είναι να επικρίνει τον τρόπο σκέψης των μελών της Ελληνικής κοινωνίας περί του πολιτισμού. Στο συγκεκριμένο ζήτημα ο Κανελλόπουλος επηρεάστηκε από τον καθηγητή του Alfred Weber. Το τελευταίο πράγμα που θα επιθυμούσαμε να σημειώσουμε είναι ότι στην προβληματική του επίκεντρο είναι το άτομο μέσα σε συλλογικά πλαίσια και όχι ατομικά. Επίσης δεν χρειάζεται να είμαστε απόλυτοι και να ισχυριζόμαστε ότι ο Κανελλόπουλος ασχολήθηκε μόνο με τους θεωρητικούς της Κοινωνιολογίας και όχι με κοινωνικά ζητήματα που απασχολούσαν την Ελληνική επικράτεια, γιατί διαπιστώσαμε στην διπλωματική μελέτη ότι προχώρησε σε ανάλυση του γλωσσικού ζητήματος, υιοθετώντας μια θετική στάση υπέρ της δημοτικής.

5. Αλέξανδρος Παπαναστασίου

Η σύμπλευση κοινωνιολογίας και πολιτικής δεν συναντάται μόνο στην περίπτωση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, αλλά και στη δράση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου (1876-1936) και μάλιστα από τα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του. Η κύρια διαφορά τους, εκτός των 25 ετών που προηγείται ηλικιακά ο Παπαναστασίου, ήταν ότι δεν ασχολήθηκε από νωρίς μόνο με το επιστημονικό του έργο, αλλά ταυτόχρονα ενεπλάκη ενεργά με την πολιτική που αρχικά πήρε σάρκα και οστά με την μορφή της «Κοινωνιολογικής εταιρείας» και του «Λαϊκού κόμματος». Αυτή η μορφή δράσης δεν είχε ατομικό, αλλά συλλογικό χαρακτήρα και πριν συνεχίσουμε την αναφορά μας στην ομάδα των κοινωνιολόγων πρέπει να αναφέρουμε κάποια σημαντικά στοιχεία της ζωής του, που μας βοηθούν να καταλάβουμε το κοινωνικοοικονομικό και εκπαιδευτικό του υπόβαθρο. Άνηκε στην αστική τάξη με βάση το υπόβαθρο των γονιών του και η απάντησή μας βασίζεται στο γεγονός ότι ο πατέρας του ήταν γυμνασιάρχης που την διετία 1902-1904 διετέλεσε βουλευτής και ο πατέρας της μητέρας του ήταν και αυτός βουλευτής.¹⁸⁹ Μία άλλη σημαντική πτυχή της προσωπικότητας του Αλέξανδρου Παπαναστασίου αποτέλεσαν οι σπουδές του. Με μία πρώτη ματιά παρουσιάζει παρόμοια χαρακτηριστικά με τους Πέτρο Ζήση και Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Αυτά είναι οι αρχικές σπουδές στη νομική και η περαιτέρω μόρφωση του, στον κλάδο της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας, στην Γερμανία. Ως προς τον Γερμανικό προορισμό διαφέρει από τους άλλους, με τη διαφορά ότι ο τελικός του προορισμός δεν ήταν η Χαιδελβέργη, αλλά το Βερολίνο. Μία άλλη σημαντική διαφοροποίηση του ήταν ότι δεν επηρεάστηκε μόνο από τη Γερμανική σχολή κοινωνιολογίας, αλλά και από την Βρετανική από την στιγμή που πήγε και στο Λονδίνο για σπουδές.

Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να επανέλθουμε στο θέμα «Κοινωνιολογική εταιρεία». Η αφετηρία αυτής της ιδέας εντοπίζεται στην Γερμανική περίοδο του Βερολίνου, όπου ο Παπαναστασίου συνάντησε τους Αραβαντινό, Πετμεζά και Τριανταφυλλόπουλο. Αυτή η ιδέα μετουσιώθηκε σε πράξη από τα συγκεκριμένα άτομα στην Αθήνα το 1908. Συνιδρυτές αυτής της κίνησης θεωρούνταν και οι Θαλής Κουτούπης και Αλέξανδρος Μυλωνάς. Ένας από τους σκοπούς της ομάδας των κοινωνιολόγων ήταν να φέρουν πιο κοντά στο λαό τις επιστήμες της

¹⁸⁹ Μαρκέτος Σ., *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, 1998, Διδακτορική διατριβή, σελ. 19.

κοινωνιολογίας, της φιλοσοφίας και της οικονομίας. Σε αυτή την ενότητα δεν εξετάζουμε τις απόψεις όλων των μελών της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας», αλλά εστιάζουμε συγκεκριμένα στον γραπτό και προφορικό λόγο (στην Βουλή) του Αλέξανδρου Παπαναστασίου¹⁹⁰. Τα έτη δραστηριοποίησης του ξεκινούν με την ίδρυση της «Κοινωνιολογικής εταιρείας» και τελειώνουν τον Νοέμβρη του 1936 με τον θάνατο του. Τα θέματα με τα οποία καταπιάστηκε είναι πολλά και ενδεικτικά θα αναφέρουμε το αγροτικό ζήτημα, την γυναικεία ψήφο, τον εθνικισμό και την εργατική νομοθεσία.

A. Το γλωσσικό ζήτημα

*Αι πρώται βαθμίδες*¹⁹¹

Το γλωσσικό ζήτημα απασχόλησε τον Γεώργιο Σκληρό το 1907 και αναπόφευκτο είναι και με βάση τα αναγνώσματα του να ασχοληθεί και ο Παπαναστασίου. Στο κοινοβούλιο μίλησε σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους για το συγκεκριμένο ζήτημα (1911 και 1924). Η παράθεση της φράσης «αι πρώται βαθμίδες» αποσκοπεί στο να αναδείξει την μέση οδό που ακολουθούσε, παρ'όλη την πίστη του στην δημοτική. Μιλάει δημοτική με καθαρευουσιάνικα στοιχεία, μια συμπεριφορά που ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι αρχικά υπήρξε αντι-δημοτικιστής. Μέσα από τον κοινοβουλευτικό του λόγο στην αναθεωρητική βουλή του 1911, μαθαίνουμε ότι καθοριστικό ρόλο στην μετατροπή του σε υπέρμαχο της δημοτικής διαδραμάτισε η επιρροή του γλωσσολόγου Χατζηδάκι.¹⁹² Επακόλουθο αυτής της προτίμησής του είναι να τον παραθέτει αυτούσιο στην ομιλία του. Σύμφωνα με τον Παπαναστασίου η γλώσσα είναι στοιχείο της

¹⁹⁰ Ο Σπύρος Μαρκέτος σε μεγάλο κομμάτι της διατριβής του βλέπει τον Παπαναστασίου μέσα στα ομαδικά πλαίσια των «Κοινωνιολόγων» και όχι σε ατομικό επίπεδο. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια μαθαίνουμε ότι το πλαίσιο δράσης των «Κοινωνιολόγων», οι οποίοι δεν προέρχονταν από την εργατική τάξη και δεν είχαν χαρακτήρα μαζικής οργάνωσης, ήταν οι κινητοποιημένες μάζες. Ένα άλλο στοιχείο που επισημαίνει ο Μαρκέτος για τον Παπαναστασίου ήταν ότι είχε επιρροή από τον Simmel και την νεοκαντιανή φιλοσοφία.

¹⁹¹ Βλ. Παπαναστασίου Α., *Αλέξανδρου Παπαναστασίου: μελέτες, λόγοι, άρθρα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1957, σελ. 90

¹⁹² Κατά πάσα πιθανότητα θα αναφέρεται στο εξής έργο. Χατζηδάκις Γ.Ν., *Περί του γλωσσικού ζητήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1903.

πνευματικής μας ταυτότητας και με βάση αυτό τον ισχυρισμό κατανοούμε καλύτερα την άποψη του πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα. Αυτό που υποστηρίζει, μέσα σε μια αντιπαράθεση με αντιδημοτικιστές σε κοινοβουλευτική συζήτηση το 1911, είναι ότι σε οποιοδήποτε θέμα η αμάθεια είναι δικαιολογημένη. Ωστόσο, ως προς τη γλώσσα είναι αδικαιολόγητη, γιατί «υπάρχει ολόκληρος βιβλιοθήκη εις την ελληνική γλώσσα» από ειδικούς επιστήμονες που ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο ζήτημα.¹⁹³ Η γλώσσα είναι ένα απαραίτητο στοιχείο για την κοινωνικοποίηση μας και το σχολείο συνεισφέρει σε αυτή την προσπάθεια. Ο τρόπος όμως του σχολείου και κατά επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος είναι λανθασμένος λόγω της επιμονής στη μελέτη των κειμένων αρχαίων συγγραφέων κατά αποκλειστικότητα. Ο Παπαναστασίου ασκεί κριτική σε αυτό τον τρόπο λειτουργίας κατανοώντας και την άλλη πλευρά. Πιστεύει ότι αυτά τα κείμενα είναι στοιχείο της παράδοσης μας και πολλοί διακατέχονταν από τον φόβο ότι αυτά τα κομμάτια, που αποδεικνύουν την καταγωγή μας, θα χαθούν με την εξέλιξη της ζωής. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Παπαναστασίου υπήρξε ιδρυτικό μέλος του «Εκπαιδευτικού ομίλου» που στόχευε στην εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία. Μέλη αυτής της προσπάθειας, για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, συνυπήρξαν οι Αλέξανδρος Δελμούζος και Δημήτριος Γληνός.

Σε γενικές γραμμές στην αναθεωρητική βουλή του 1911 εστιάζει ένα σημαντικό κομμάτι του λόγου του στις «αρνητικές» απόψεις των συναδέλφων του στη βουλή. Η εξήγηση που δίνει για το συγκεκριμένο γεγονός είναι ότι διαπιστώνει την απουσία ώριμου πολιτικού λόγου με ολοκληρωμένα επιχειρήματα. Επίσης διακρίνει και έναν κίνδυνο που δεν είναι καθόλου υποθετικός και σχετίζεται με τη χειραγώγηση των πολιτών. Αυτό γίνεται περισσότερο ευδιάκριτο σε ομιλία του στη βουλή το 1924, όπου με μία του φράση αναδεικνύεται η σπουδαιότητα και συγκεκριμένα η προσωπική του άποψη πάνω στο γλωσσικό ζήτημα. Η φράση που θα παραθέσουμε δείχνει και ένα άτομο που πιστεύει στην ελευθερία της έκφρασης και της γνώσης.

*Η γλώσσα είναι το δημοκρατικότερο άνθος της ανθρώπινης ψυχής και δεν ανέχεται κανέναν τύρρανο.*¹⁹⁴

¹⁹³ Ο.π., *Αλέξανδρου Παπαναστασίου: μελέτες, λόγοι, άρθρα*, σελ.88.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 405.

Αυτό που επεδίωκε ήταν η δημοτική γλώσσα να μην υπάρχει μόνο στην λογοτεχνία. Ήθελε να είναι πιο προσιτή και να αποτελεί κτήμα όλων των πολιτών ανεξαρτήτως πνευματικού και ταξικού επιπέδου. Για αυτό το λόγο σε αυτή την θλιβερή επανάληψη «του 1911» λέει όχι σε ενδεχόμενο δημιουργίας διπλού γραμματιζόμενων και απλού λαού.

Β. Εθνικισμός

1914

- Κήρυξη Α΄ Παγκοσμίου πολέμου

1915

- 22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτώβρη: ανατροπή Βενιζέλου από το παλάτι. Νέα κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη.
- 6/19 Δεκεμβρίου: εκλογές με αποχή του κόμματος του Βενιζέλου.

1916

- 17/30 Αυγούστου: Κίνημα Εθνικής Αμόνης στην Θεσσαλονίκη.
- 26 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου: η προσωρινή κυβέρνηση Βενιζέλου στην Θεσσαλονίκη.
- 18 Νοεμβρίου/1^η Δεκέμβρη: Νοεμβριανά, η μάχη των Αθηνών.

Πίνακας: Χρονολόγιο ιστορικών γεγονότων 1914-1916.

Το χρονολόγιο του παραπάνω πίνακα αποσκοπεί στο να μας εισαγάγει στο κλίμα της εποχής και συγκεκριμένα στα ιστορικά γεγονότα. Σε ποια εποχή εκδίδεται το άρθρο «Εθνικισμός»; Η πρώτη απάντηση που θα δίναμε είναι το Φθινόπωρο του 1916. Ωστόσο αυτή η απάντηση δεν αρκεί, γιατί πρέπει να έχουμε υπόψη μας και τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου. Καταρχήν πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι κατά το έτος 1916 διεξάγεται ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Με αφετηρία αυτό το γεγονός ξεσπά μια εσωτερική διαμάχη εντός των Ελληνικών συνόρων με αφορμή την επιλογή του σωστού συμμάχου. Οι πρωταγωνιστές ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄. Ο Βενιζέλος επεδίωκε η Ελλάδα να ταχθεί στο πλευρό της Αντάντ και ο Βασιλιάς ήθελε η χώρα να τηρήσει μια ουδέτερη Γερμανική στάση. Αυτή η σύγκρουση που δίχασε το λαό, είναι γνωστή με το όνομα «Εθνικός Διχασμός». Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ετάχθη με το μέρος του Βενιζέλου με την συμμετοχή του στην δημιουργία του κινήματος της Εθνικής Άμυνας που εκδηλώθηκε στην Θεσσαλονίκη στις 17 Αυγούστου 1916 με πρωτοβουλία αξιωματικών και φιλοβενιζελικών

παραγόντων.¹⁹⁵ Στο τέλος αυτής της παραγράφου πρέπει να αναφέρουμε ότι τα γεγονότα έφθασαν στην κλιμάκωση τους με την δημιουργία μιας δεύτερης κυβέρνησης στην Ελλάδα, την λεγόμενη «προσωρινή κυβέρνηση» του Βενιζέλου στην Θεσσαλονίκη και την μάχη των Νοεμβριανών.

Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, μιας παγκόσμιας πολεμικής σύγκρουσης, ο Παπαναστασίου πήρε την απόφαση να εξωτερικεύσει τις σκέψεις του πάνω στο ζήτημα του εθνικισμού στο περιοδικό *Επιθεώρηση των Κοινωνικών και Πολιτικών επιστημών*. Στο συγκεκριμένο άρθρο ανακαλύπτουμε τον ορισμό και τα είδη του εθνικισμού. Επίσης κατανοούμε σε ποιο είδος εθνικισμού δίνει την μεγαλύτερη έμφαση. Μία άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή είναι η χρήση των λέξεων καταγωγή, θρησκεία και γλώσσα στην συλλογιστική του. Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να επισημάνουμε και άλλα δυο σημαντικά στοιχεία της συλλογιστικής του. Αυτά είναι ο ορισμός της έννοιας έθνος και η αρνητική αναφορά για την έννοια «ιμπεριαλισμός»¹⁹⁶.

Το βασικό στοιχείο του εθνικισμού είναι η μη αποδοχή του διαφορετικού και συγκεκριμένα του αλλοεθνή.¹⁹⁷ Το κυρίαρχο έθνος θα επιδιώξει να διώξει ή να ενσωματώσει αυτά τα ξένα

¹⁹⁵ Συγκεκριμένα εκπροσώπησε το Κίνημα Εθνικής Αμύνης στην Κεφαλονιά.

¹⁹⁶ Επίσης ο Σπύρος Μαρκέτος στην διδακτορική του διατριβή για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου αναγνωρίζει ότι σε αυτό το μείζων θεωρητικό έργο του ιδρυτή των «Κοινωνιολόγων» υπάρχει καταδίκη της έννοιας του ιμπεριαλισμού. Ο Μαρκέτος θεωρεί ότι ο Bernstein επηρέασε τις απόψεις του Παπαναστασίου για το εθνικό ζήτημα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχόλιο του ότι ο Παπαναστασίου, και κατά επέκταση «οι Κοινωνιολόγοι», πέρασε από τον προλεταριακό πατριωτισμό στον προοδευτικό εθνικισμό.

¹⁹⁷ Σε άλλο σημείο του άρθρου του παρατηρούμε κάποια σχόλια για τον εθνικισμό που φέρνουν στο νου Pareto. Αυτή την σκέψη πυροδοτούν η χρήση των λέξεων αίσθημα και ένστικτο. Ο Παπαναστασίου ισχυρίζεται πως ο εθνικισμός είναι μια μορφή εκδήλωσης συναισθήματος, συγκεκριμένα του εθνικού συναισθήματος. Φαίνεται ότι αρχικά ο Παπαναστασίου ήθελε να συστηματοποιήσει την σκέψη του με την μορφή της επιστημονικής σκέψης του Pareto, αλλά τα ξεδίπλωσε με την δική του οπτική ματιά. Κατά πάσα πιθανότητα αρχικά θα ήθελε να περιγράψει την εκδήλωση του συναισθήματος ως «κατάλοιπο». Άλλωστε το ένστικτο, το οποίο ταυτίζεται με το κατάλοιπο, είναι μία λέξη που διακατέχει κεντρικό ρόλο στην θεωρία του Pareto. Αυτό διαδραματίζει έναν καθοριστικό ρόλο στην δημιουργία κοινωνικών δεσμών, όπως ο εθνικισμός. Τα κατάλοιπα έχουν κάποιες υποκατηγορίες στον Pareto. Ο Παπαναστασίου, αν έπρεπε να επιλέξει, θα επέλεγε κάποιο που να ταιριάζει με ένα συναίσθημα που βιώνεται από μεγάλη ομάδα ανθρώπων. Αυτό θα ήταν το κατάλοιπο της διατήρησης των συνόλων. (στο Αντωνοπούλου 2008: 298-303 και Λύτρας 2004:128-131).

έθνη.¹⁹⁸ Επίσης ο Παπαναστασίου ορίζει τα πλαίσια μέσα στα οποία κινείται ο εθνικισμός. Μας λέει χαρακτηριστικά ότι *εθνικισμός είναι η επιβολή...εντός των ορίων του έθνους*. Ένα σημαντικό στοιχείο που αποκομίζουμε είναι ότι ο εθνικισμός έχει τα εξής πέντε είδη:

- Πολιτικός
- Πνευματικός
- Οικονομικός
- Κοινωνικός
- Θρησκευτικός.¹⁹⁹

Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο πολιτικός εθνικισμός. Κατά την προσωπική του εκτίμηση το συγκεκριμένο είδος εθνικισμού είναι το πιο σημαντικό. Καταρχήν πρέπει να διευκρινίσουμε ότι από αυτές τις κατηγορίες εθνικισμού έχουμε υποκατηγορίες εθνικισμού και μέσα από τα παραδείγματα του θα γνωρίσουμε την ιστορία των Ευρωπαϊκών λαών.²⁰⁰ Μαθαίνουμε ότι οι υποκατηγορίες του πολιτικού εθνικισμού είναι ο αμυντικός εθνικισμός, ο επαναστατικός, ο απελευθερωτικός, ο ενωτικός²⁰¹ και ο αποχωριστικός. Από αυτά το μόνο είδος που δεν προσιδιάζει στην Ελλάδα είναι ο αμυντικός εθνικισμός, γιατί η Ελλάδα δεν ήταν ένα έθνος που προσπαθούσε να διατηρήσει την ανεξαρτησία της, αλλά να την αποκτήσει με την κατάργηση του Οθωμανικού ζυγού. Γενικά παραδείγματα για τις συγκεκριμένες υποκατηγορίες παραθέτει στην ενότητα «εξαιρετική εκδήλωση αυτού εις την νεώτατην εποχήν»²⁰². Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι με την παράθεση ενός παραδείγματος για να κατανοήσουμε τι είναι αμυντικός εθνικισμός, μαθαίνουμε και το αν αποδέχεται την κυρίαρχη άποψη ότι ο

¹⁹⁸ Βλ. Παπαναστασίου Α., *Ο Εθνικισμός: κοινωνιολογική μελέτη*, Αθήνα, Εκδόσεις Δημιουργία, 1992, σελ.7. (αναδημοσίευση από *Επιθεώρηση Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμος 1, τεύχος Α-Β, 1916.)

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ.8.

²⁰⁰ Για παράδειγμα μαθαίνουμε για την απόσπαση του Βελγίου από την Ολλανδία και της Νορβηγίας από την Σουηδία(Στο ίδιο, σελ.9).

²⁰¹ Ο Hobsbawm από την πλευρά του δεν κάνει λόγο για ενωτικό εθνικισμό. Κάνει λόγο περισσότερο για ένα συναίσθημα προσδοκίας, π.χ. όλων των Ελλήνων να ανήκουν σε ένα κράτος. Αυτό που θα επιθυμούσαμε να επισημάνουμε είναι ότι κάνει λόγο για «κινήματα εθνικής ενοποίησης ή επέκτασης». (βλ. Hobsbawm E.J., *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: πρόγραμμα, μύθος και πραγματικότητα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1994, σελ.53).

²⁰² Ο.π., *Ο Εθνικισμός: κοινωνιολογική μελέτη*, σελ.20-24.

εθνικισμός είναι γέννημα της νεωτερικότητας. Το παράδειγμα που δίνει δεν ανάγεται στον 18^ο αιώνα, αλλά στην αρχαιότητα. Συγκεκριμένα αναφέρεται στην επιδρομή των Περσών στην Αρχαία Ελλάδα και μέσα από το συγκεκριμένο παράδειγμα κατανοούμε άμεσα πως ο εθνικισμός είναι «ιστορικό προϊόν».²⁰³ Η ειδοποιός διαφορά του τότε (αρχαιότητα) από το σήμερα της εποχής του Παπαναστασίου ήταν ότι ο εθνικισμός έλαβε ευρύτερη διάσταση την σύγχρονη εποχή. Μία ακόμη διαφορά είναι ότι πλέον δεν μιλάμε για πόλη κράτος, όπως στην αρχαία Ελλάδα, αλλά για έθνος-κράτος.²⁰⁴

Σε προηγούμενο σημείο αναφερθήκαμε σε κυρίαρχη εθνική ομάδα. Οι λέξεις κυριαρχία και επιβολή χαρακτηρίζουν μια εκδήλωση πνευματικού εθνικισμού. Αναφερόμαστε στον γλωσσικό εθνικισμό, όπου η κυρίαρχη εθνική ομάδα επιδιώκει να επιβάλλει στις άλλες, την δικιά της γλώσσα. Στις άλλες πτυχές του πνευματικού εθνικισμού, την τέχνη και την επιστήμη, δεν δίνει τόση σημασία, γιατί αυτές ενέχουν ταξικό και διεθνή χαρακτήρα και δεν ασκούν επίδραση σε μεγάλη μάζα ανθρώπων, όπως η γλώσσα.²⁰⁵ Ισχυρίζεται ότι έχουν χαρακτήρα αριστοκρατικό. Στο σημείο αυτό θα επιθυμούσαμε να θέσουμε έναν προβληματισμό. Είναι δυνατόν μέσα από την ανάλυση του να υποκρύπτονται σχόλια για την κατάσταση της χώρας; Κατά την προσωπική μας άποψη αυτό είναι δυνατόν να συμβαίνει. Μάλιστα η άποψη δεν αφορά μόνο την εποχή του, αλλά και μία μελλοντική διακυβερνητική λειτουργία που έχει την μορφή της Ευρωπαϊκής ένωσης. Η φράση είναι η εξής:

Η αποδοχή ξένου δικαίου γίνεται επίσης εις βαθμόν μεγαλύτερον εις οπισθοδρομημένους λαούς, οι οποίοι... βαδίζουν επάνω εις τα ίχνη των προπορευομένων λαών. ²⁰⁶

Επιπροσθέτως έχουμε τον οικονομικό εθνικισμό. Η ανάγνωση της σκέψης του για την συγκεκριμένη έννοια σε κάνει να αναρωτιέσαι για το σήμερα. Μήπως αυτό που ζούμε σήμερα

²⁰³ Στο ίδιο, σελ.21.

²⁰⁴ Η ταύτιση οδηγεί τον Παπαναστασίου στην εννοιολόγηση του έθνους. Η ανάπτυξη του όρου έθνους γίνεται μέσα από την αναφορά συγκεκριμένων κοινών γνωρισμάτων σε μια ομάδα ανθρώπων. Αυτά είναι η καταγωγή, η γλώσσα, η θρησκεία, η ιστορία, τα ήθη και τα έθιμα. Σε γενικές γραμμές μας προτρέπει να είμαστε σκεπτικοί για αυτά τα χαρακτηριστικά, γιατί ενδέχεται να μην αποτελούν ασφαλή γνωρίσματα του έθνους. (Στο ίδιο, σελ.25-30).

²⁰⁵ Στο ίδιο, σελ.10.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σελ.12.

ενέχει χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στον οικονομικό εθνικισμό; Αυτό ενδεχομένως να μπορούμε να το εντοπίσουμε σε μία κυρίαρχη αντίληψη που επικρατεί στους συνανθρώπους μας σήμερα. Μας καλούν να ψωνίσουμε μόνο Ελληνικά προϊόντα. Η προτίμηση του έθνους σε αγαθά που παράγει το ίδιο θα ήταν η απάντηση του Παπαναστασίου.²⁰⁷ Το επόμενο είδος εθνικισμού είναι ο κοινωνικός. Η ύπαρξη του προϋποθέτει μονόπλευρο φανατισμό στην σύγχρονη εποχή. Θα μπορούσαμε πούμε ότι έχουμε έναν θύτη και ένα θύμα. Ο θύτης είναι η κυρίαρχη εθνική οντότητα και το θύμα ο αλλοεθνής. Υφίσταται έναν κοινωνικό αυτό-αποκλεισμό. Κάποιες μορφές αποκλεισμού είναι η έλλειψη οικογενειακών δεσμών και κοινωνικών σχέσεων με τους αλλοεθνείς.²⁰⁸ Στον κοινωνικό εθνικισμό συναντάμε μια ενδιαφέρουσα υποσημείωση που σχετίζεται με την χρήση του όρου φυλή. Στο τέλος της υποσημείωσης ο Παπαναστασίου καταλήγει στην ύπαρξη τριών φυλών (λευκή, μαύρη και κίτρινη). Το τελευταίο είδος εθνικισμού είναι ο θρησκευτικός, ο οποίος πυροδοτείται από την επιβολή μιας ξένης θρησκείας σε ένα έθνος. Στο συγκεκριμένο είδος απαιτείται σύμπτωση έθνους και θρησκείας.²⁰⁹ Στο παράδειγμα που παραθέτει δείχνει έναν άνθρωπο που δεν περιορίζεται στα στενά Βαλκανικά πλαίσια, αλλά έχει γνώση των Ευρωπαϊκών τεκταινομένων. Μας αναφέρει το Ιρλανδικό ζήτημα, όπου προτεστάντες και καθολικοί είχαν αψιμαχίες.

Γενικότερα, η χρήση των ιστορικών παραδειγμάτων τον βοηθάει να κάνει ευκρινέστερη την άποψη του. Αυτό πράττει ακόμη και στη περίπτωση που θέλει να μιλήσει για τους παράγοντες ανάπτυξης του εθνικισμού. Αυτό τον σκοπό έχει η χρήση του παραδείγματος των αρχαίων Ελλήνων που ο τοπικισμός τους δεν τους άφηνε να ενωθούν ως έθνος. Το συγκεκριμένο παράδειγμα εντάσσεται στον παράγοντα πολιτική ενότητα. Επίσης σημαντικό μπορούμε να θεωρήσουμε το γεγονός ότι δεν απαρνιέται την σημαντικότητα της Γαλλικής επανάστασης στην ανάπτυξη του εθνικισμού. Η πολιτική ελευθερία και η ισότητα είναι σημαντικές πτυχές της Γαλλικής επανάστασης. Ο δεύτερος παράγοντας είναι η θρησκεία (π.χ. χριστιανισμός). Το ενδιαφέρον στοιχείο εντοπίζεται στο σχόλιο ότι υπάρχουν εποχές (μεσαίωνας), όπου η κυριαρχία του συναισθήματος της θρησκείας μπορεί να αποτρέψει την δημιουργία νέων εθνών.²¹⁰ Ο τρίτος

²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ.14.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σελ.15.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ.17.

²¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 46-47.

παράγοντας ανάπτυξης είναι οι *οικονομικές σχέσεις* και ως προς το τελευταίο ο Παπαναστασίου θεωρεί ότι οι οικονομικές σχέσεις είναι ένα είδος κοινωνικής επαφής που συντελεί στην δημιουργία του έθνους. Σε ένα σημείο της ανάλυσης του υποστηρίζει ότι η επιβολή ενός έθνους σε ένα άλλο ενέχει οικονομικό χαρακτήρα. Αυτή η οικονομική εκμετάλλευση διευκολύνει την ανάπτυξη εθνικιστικών αισθημάτων. Κλείνοντας αυτή την υποενότητα θα θέλαμε να επισημάνουμε την έννοια ιμπεριαλισμός. Σε αυτή την συγκεκριμένα έννοια, ο Παπαναστασίου, προσδίδει αρνητικά χαρακτηριστικά. Η αρνητικότητα πηγάζει από το γεγονός ότι ο ιμπεριαλισμός, που είναι μια «εγωιστική» εκδήλωση του εθνικισμού, επιδιώκει με επιθετικό τρόπο την επέκταση των κρατικών ορίων εις βάρος άλλων εθνών.²¹¹

Γ. Το Αγροτικό ζήτημα²¹²

²¹¹ Στο ίδιο, σελ.59.

²¹² Το αγροτικό ζήτημα είναι ένα θέμα που δεν απαντιέται εκτενώς μέσα σε μία, ή δύο παραγράφους, γιατί η ιστορία του αγροτικού ζητήματος δεν είναι βραχυπρόθεσμη, αλλά μακροπρόθεσμη. Κράτησε συγκεκριμένα πάνω από εκατό χρόνια και απασχόλησε το Ελληνικό κράτος από την ίδρυση του, το 1831. Η οριστική επίλυση του ζητήματος πραγματοποιήθηκε μετά το 1922 και την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων.

Για να γίνουμε πιο κατανοητοί το αγροτικό ζήτημα σχετίζεται με την αναδιανομή γεωργικής γης. Την επαύριο της ανεξαρτησίας της η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει ένα σοβαρό πρόβλημα. Αυτό ήταν τα κτήματα των Τούρκων στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος. Για διάφορους λόγους αυτά περιήλθαν στην κυριότητα του Ελληνικού κράτους και ονομάστηκαν «εθνικές γαίες» (στο Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977, σ.72). Εντωμεταξύ την ίδια εποχή ένα μικρό μέρος του αγροτικού πληθυσμού είχε κυριότητα γης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, το 1871, να έχουμε την πρώτη σοβαρή αγροτική μεταρρύθμιση υπό τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Το 1871 είχαμε αποκρατικοποίηση δημοσίων εκτάσεων με ένα χρηματικό αντίτιμο. Μπορεί να ακούγεται λίγο οξύμωρο, αλλά εκτός των αστών, συμμετείχαν και άκληροι αγρότες στη διανομή 2.650.000 στρεμμάτων (στο Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2006, σ.98-100).

Το επόμενο κεφάλαιο γράφεται με την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) και της Μακεδονίας –με την Ήπειρο- το 1912 στο Ελληνικό βασίλειο. Το πρόβλημα οξύνει η γεωγραφική περιοχή της Θεσσαλίας. Έχουμε τα λεγόμενα τσιφλίκια που είναι μεγάλες ιδιωτικές εκτάσεις, όχι φεουδαρχικού τύπου, αλλά καπιταλιστικής μορφής (στο Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1975, σ.64,68). Οι εκτάσεις στην Θεσσαλία ήταν το ½ της συνολικής επιφάνειας. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι πολλοί Τούρκοι πρόλαβαν και πούλησαν τα κτήματα τους σε πλούσιους Έλληνες. Θα αναφέρουμε χαρακτηριστικά το όνομα του Γεώργιου Ζωγράφου. Μετά από κάποιες μεταρρυθμιστικές απόπειρες των Δεληγιάννη(1896) και Θεοτόκη (1906) φθάνουμε στην κορύφωση του αγροτικού ζητήματος με την προσάρτηση νέων εδαφών (στο ίδιο σ.168-169, 173-

Το αγροτικό ζήτημα ήταν φαινομενικά μια κοινωνική ανάγκη που είχε επιλυθεί το 1871. Ωστόσο αυτό το ζήτημα ξαναήρθε στην επιφάνεια λίγα χρόνια αργότερα. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας. Ο Παπαναστασίου δεν έμεινε αμέτοχος πάνω στο αγροτικό ζήτημα και δεν εστίασε αποκλειστικά την συγγραφική του ικανότητα στην θεωρητική ανάλυση των «μεθοδολογικών προβλημάτων της οικονομικής». Από τα πρώτα χρόνια της επιστροφής του στην Ελλάδα ασχολήθηκε δυναμικά με το συγκεκριμένο κοινωνικό ζήτημα που ταλάνιζε τον τόπο. Ασχολήθηκε και ενεργά με την Ελληνική πραγματικότητα μέσω της ομάδας των Κοινωνιολόγων και της εκλογής του ως βουλευτή. Η δραστηριοποίηση του για το αγροτικό ζήτημα ανιχνεύεται από το έτος 1909 έως το 1929. Στο σημείο αυτό ενδέχεται να προκύψει ερώτημα σχετικά με την σκοπιμότητα της πρώτης του εμφάνισης περί του αγροτικού. Είχε πολιτικές βλέψεις και για αυτό το λόγο απευθύνθηκε στην πιο πολυάριθμη τάξη της χώρας, τους αγρότες; Η υιοθέτηση της συγκεκριμένης άποψης θα ήταν λανθασμένη, γιατί η πρώτη του εμφάνιση έγινε μέσα σε συλλογικά πλαίσια («Κοινωνιολογική Εταιρεία») και μέσα σε μια ιδιαίτερη ιστορική στιγμή. Αναφερόμαστε στο έτος 1909 και το κίνημα στο Γουδί. Ο Παπαναστασίου και κατά επέκταση η ομάδα των Κοινωνιολόγων συνέταξαν ένα πολυσέλιδο κείμενο με τίτλο «Τι πρέπει να γίνη». Το συγκεκριμένο κείμενο, το οποίο περιείχε κατευθύνσεις για την βελτίωση της χώρας σε όλα τα επίπεδα παραδόθηκε στον αρχηγό του Στρατιωτικού συνδέσμου συνταγματάρχη Ζορμπά.

*Περί αποκτήσεως διά τας κεντρικάς διευθύνσεις υπαλλήλων ανωτέρας μορφώσεως δι' αποστολής εις την αλλοδαπήν των ικανότερων υπαλλήλων ή και διά της μετακλήσεως δι' ειδικάς τινάς υπηρεσίας ξένων υπαλλήλων.*²¹³

179). Από το έτος 1917 ξεκίνησε να πραγματοποιείται η διανομή μεγάλων ιδιωτικών γαιών(τσιφλίκια) και όχι εθνικοποιημένης γης. Διανεμήθηκαν συνολικά 17.000.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης (στο Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977, σ.81).

²¹³ Βλ. Παπαναστασίου Α., *Αλεξάνδρου Παπαναστασίου: μελέτες, λόγοι, άρθρα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1957, σελ.47.

Με την παράθεση του παραπάνω αποσπάσματος αποσκοπούμε στο να αναδείξουμε την σφαιρικότητα του κειμένου. Δεν ασχολείται αποκλειστικά με ένα κοινωνικό ζήτημα, όπως το αγροτικό. Ασχολείται μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο με τα κοινωνικά προβλήματα της Ελληνικής επικράτειας και προτείνει λύσεις για επιμέρους ζητήματα. Γενικά το ύφος του κειμένου μας προτρέπει να σκεφτούμε μια πιθανή επίδραση που έχει δεχτεί ο συντάκτης του κειμένου, Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ως προς κάποιο βαθμό ο Γεώργιος Σκληρός είναι η πιο ευδιάκριτη επιρροή. Προφανώς έχει αναγνώσει το βιβλίο του Σκληρού που πραγματεύεται «Το κοινωνικό ζήτημα». Ωστόσο δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ταυτίζεται απόλυτα με τον Σκληρό. Υπάρχουν διαφορές που δεν σχετίζονται με το γεγονός ότι ο Σκληρός ήταν κομμάτι του απόδημου Ελληνισμού. Η διαφορά του Παπαναστασίου αναδεικνύεται από τις απόψεις που εκφράζει για το αγροτικό ζήτημα. Συγκεκριμένα μιλάει για ενίσχυση της συστάσεως αγροτικών και αστικών συνεταιρισμών και για βαθμιαία αποκατάσταση των μορτιτών²¹⁴ ως ιδιοκτήτες.²¹⁵ Οι απόψεις του Παπαναστασίου προσιδιάζουν στον φαβιανό σοσιαλισμό²¹⁶. Έδειχνε να έχει παρόμοιες απόψεις με τους (Βρετανούς) Φαβιανούς που δεν ασπάζονταν τις μαρξιστικές αντιλήψεις. Η διαφορά τους έγκειται στον τρόπο δράσης. Οι μαρξιστές επεδίωκαν μια επαναστατική μετάβαση στον σοσιαλισμό με βίαια κατάληψη της εξουσίας, ενώ από την άλλη πλευρά ο Παπαναστασίου πίστευε στην δημοκρατία και ειδικότερα σε μία σταδιακή εξέλιξη του σοσιαλισμού.²¹⁷

Αυτή η αντίληψη δεν σηματοδοτεί ότι θα έχει μια μονομερή στάση και δεν θα γνωρίζει τις μαρξιστικές αντιλήψεις. Αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι ότι το έργο του ίδιου του Marx αποτελεί την αφετηρία της ανάλυσής του για το αγροτικό. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα

²¹⁴ Στο σημείο αυτό θα επιθυμούσαμε να προχωρήσουμε σε μια διευκρίνιση για τη λέξη μορτίτης. Η χρήση της συγκεκριμένης λέξης, αλλά και των εννοιών επίμορτη καλλιέργεια και κολλίγος είναι το ίδιο πράγμα και όχι κάτι διαφορετικό. Όλες οι έννοιες σχετίζονται με ένα άτομο που καλλιεργεί ένα κτήμα που δεν του ανήκει με τον όρο να παίρνει ένα μέρος της σοδειάς. Επομένως οι έννοιες είναι ταυτόσημες.

²¹⁵ Ο.π., *Αλέξανδρου Παπαναστασίου- λόγοι –άρθρα* σελ.47-49.

²¹⁶ Το όνομα της η Αγγλική Φαβιανή κίνηση το οφείλει στον Ρωμαίο στρατηγό Φάβιο Μάξιμο που ακολουθούσε την τακτική της φθοράς του αντιπάλου. Ο Φαβιανός σοσιαλισμός, ο οποίος ήταν και ένα αντίβαρο του επιστημονικού σοσιαλισμού, αποσκοπούσε στην εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού με ειρηνικό τρόπο και όχι την επανάσταση.

²¹⁷ Διαμαντόπουλος Β., *Από την πολιτική και πνευματική ζωή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, Αθήνα, Εκδοτική Εστία, 1982, σελ.17.

από το έργο του Marx είναι τα Αγγλικά παραδείγματα που χρησιμοποιεί, με τα οποία κατανοούμε την διαφοροποίηση της Ελληνικής περίπτωσης. Στην περίπτωση της Θεσσαλίας δεν είχαμε σφετερισμό και οικειοποίηση των κτημάτων από τους γαιοκτήμονες και τους κεφαλαιοκράτες, όπως στην περίπτωση της Αγγλίας.²¹⁸ Η Ελληνική περίπτωση της Θεσσαλίας ήταν η πώληση των κτημάτων, από τους ίδιους τους Τούρκους, σε άλλους ιδιώτες. Η όμοια ομοιότητα υπάρχει με την Ευρώπη σχετίζεται με την καταγωγή της μεγάλης ιδιοκτησίας κατά την άποψη του Παπαναστασίου.

*Η μεγάλη ιδιοκτησία οφείλει την καταγωγή της εις τον τόπον μας ή εις τον αυθαίρετον σφετερισμό των κατακτητών ή εις την υπό των μικρογεωργών εκουσίαν μεταβίβαση της επικυριότητος της γης..*²¹⁹

Η –καθαρά- ατομική του πορεία για το αγροτικό ζήτημα ξεκινάει το 1910 μέσα από τον έντυπο τύπο της εποχής²²⁰. Το ελληνικό γεωγραφικό διαμέρισμα που κυριαρχεί είναι η Θεσσαλία. Στο άρθρο με τίτλο «το Θεσσαλικό Ζήτημα»²²¹ η λέξη κλειδί είναι η απαλλοτρίωση. Εκείνη την εποχή γινόταν λόγος για απαλλοτρίωση των τσιφλικιών²²². Ένα σημαντικό μέρος του άρθρου αναλώνεται στο να μειώσει την αρνητικότητα που έχει για τους τσιφλικιάδες η έννοια της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Η αρνητική πτυχή για τους τσιφλικιάδες είναι η παραβίαση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Αυτή την άποψη προσπαθεί να αντικρούσει ο Παπαναστασίου, υποστηρίζοντας συγκεκριμένα πως ένα δημόσιο έργο που πραγματοποιείται για το κοινό καλό δεν σηματοδοτεί ταυτόχρονα και την κατάργηση της ιδιοκτησίας.²²³ Με κανένα τρόπο η συνολική αξία της περιουσίας δεν μειωνόταν από την στιγμή που υφίστατο οικονομική

²¹⁸ Βλ. Marx K., *Το Κεφάλαιο: Κριτική της πολιτικής οικονομίας-τόμος πρώτος*; Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2002, σελ.748.

²¹⁹ Ο.π., *Από την πολιτική και πνευματική ζωή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, σελ.65.

²²⁰ Η αρθρογραφία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου περί του αγροτικού ζητήματος για τον Σπύρο Μαρκέτο δεν είναι κάτι το επιφανειακό, αλλά αποτέλεσμα συστηματικής μελέτης. Ισχυρίζεται συγκεκριμένα πως ο Παπαναστασίου μελέτησε καταστατικά, ενημερωτικά φυλλάδια γεωργικών ενώσεων και συνεταιρισμών από πολλές χώρες, εμβαθύνοντας παράλληλα στα ζητήματα της γαιοκτησίας και των αγροτικών συνεταιριστικών αγροτικών κινήσεων (1998:222).

²²¹ Στο ίδιο, σελ. 53-57.

²²² Το τσιφλίκι είναι μεγάλο αγρόκτημα φεουδαρχικού τύπου.

²²³ Ο.π., *Από την πολιτική και πνευματική ζωή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, σελ.54-55.

αποζημίωση. Η συγκεκριμένη απαλλοτριώση πραγματοποιείται για το κοινό καλό όλων και όχι μερικών. Παράλληλα μας προτρέπει να γνωρίσουμε, σχετικά με το ζήτημα της αναγκαστικής απαλλοτριώσης και της αποκατάστασης των χωρικών σε ιδιοκτήτες, κάποια ευρωπαϊκά παραδείγματα(π.χ. Δανία και Αγγλία).

Στο άρθρο «η γη εις τους καλλιεργητάς της»²²⁴ ο Παπαναστασίου θεωρεί το αγροτικό ζήτημα ως ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που έχουν παρουσιαστεί στην Ελλάδα από το 1881. Το επόμενο του βήμα είναι να εξιστορήσει νομοθετικές προσπάθειες παρελθόντων ετών. Το αξιοσημείωτο είναι ότι δεν έχει την επικριτική ματιά που θα περίμενε κανείς για την αποτυχία των αστικών στρωμάτων και των παλαιών πολιτικών να διαχειριστούν το κοινωνικό γίγνεσθαι. Δεν διαπιστώνουμε να υπάρχει τέτοια κριτική στη νομοθετική προσπάθεια της κυβέρνησης Δηλιγιάννη το 1896. Η αναφορά στο παρελθόν δεν αποσκοπεί στο να δείξει ότι εδραιώνεται η καλύτερη λειτουργία της δημοκρατίας στην εποχή του. Αυτό που επεδίωκε να κατανοήσει το κοινό της εποχής του, ήταν η πίστη του σε μεταρρυθμίσεις επί δημοκρατικών βάσεων, όπου δεν θα κυριαρχούν οι λαϊκιστές εις βάρος του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Πίστευε ότι η επίλυση του αγροτικού ζητήματος θα επέτρεπε την εδραίωση της δημοκρατίας. Σε αυτό το σημείο δεν θα σταθούμε στην άποψη των μεγαλοκτηματιών ότι δεν υφίσταται κολλιγικό ζήτημα, αλλά σε κάτι τελείως το διαφορετικό. Αυτό είναι το δίπολο τσιφλικάδες και κολλίγοι. Το πρόβλημα του κολλιγικού ζητήματος, την ύπαρξη του οποίου αρνούσαν οι τσιφλικάδες, οφείλεται στο ζήτημα της ιδιοκτησίας. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι η κυριότητα της Θεσσαλικής γης άνηκε σε λίγους ιδιοκτήτες που δεν ήταν απαραίτητα και καλλιεργητές και συνήθως αυτή τη γη την καλλιεργούσαν πολλοί γεωργοί.²²⁵ Με άλλα λόγια οι κολλίγοι δούλευαν σε τσιφλίκια με συνθήκες εξαρτημένης εργασίας και έπαιρναν ως αμοιβή μέρος της παραγωγής. Σε μια ομιλία του στο κοινοβούλιο δείχνει να έχει επίγνωση του διακαή πόθου των τσιφλικάδων για σύναψη σχέσης μισθωτής εργασίας με τους κολλίγους.²²⁶ Η κατανομή της παραγωγής μεταξύ κολλίγων και τσιφλικάδων είναι γνωστή με το όνομα «σύστημα της επιμόρτου καλλιέργειας». Θεωρούμε περιττό να αναφέρουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής πήγαινε στους τσιφλικάδες, τους οποίους ο Παπαναστασίου δεν τους κατηγοριοποιεί

²²⁴ Στο ίδιο, σελ.58-72.

²²⁵ Στο ίδιο, σελ.61.

²²⁶ Στο ίδιο, σελ.211.

ως γεωργική τάξη, γιατί δεν έχουν άμεση σχέση με τη γεωργία. Το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι η αποκόμιση του κέρδους και η διαχείριση των κτημάτων τις περισσότερες φορές πραγματοποιείται από ενοικιαστές και επιστάτες. Η αιτία των δεινών στην Θεσσαλία έχει νομική διάσταση που οφείλεται στην εφαρμογή του βυζαντινό-ρωμαϊκού δικαίου και όχι του Οθωμανικού από το ανεξάρτητο Ελληνικό κράτος.

«Στα μεγάλα ζητήματα: Το Θεσαλικόν»(1912) επισημαίνει στους αναγνώστες του την τοποθέτηση του υπέρ της δημιουργίας μικρής ιδιοκτησίας από τον κατακερματισμό της μεγάλης ιδιοκτησίας με γνώμονα το γενικό οικονομικό συμφέρον.²²⁷ Μία άλλη ενδιαφέρουσα άποψη του ήταν η απόρριψη του Marx. Συγκεκριμένα ο Παπαναστασίου απορρίπτει την θεωρία του Marx ότι στην γεωργία, όπως και στην βιομηχανία, θα κυριαρχούσε η μεγάλη καλλιέργεια. Με βάση αυτό, ο Παπαναστασίου, δημιουργεί το αντιθετικό δίπολο της γεωργίας και της βιομηχανίας, όπου η καθεμία έχει τα δικά της χαρακτηριστικά.

*Εις μεν την βιομηχανίαν γίνεται, όπως ελέχθη..., επεξεργασία νεκρών πραγμάτων, εις δε την γεωργίαν εξέλιξης ζώντων οργανισμών.*²²⁸

*Ο κανών είναι εις την γεωργίαν οι αι μικραί επιχειρήσεις και κατά συνέπειαν αι μικραί ιδιοκτησίαι πλεονεκτούν οικονομικώς απέναντι των μεγάλων, των συγκεντρωμένων επιχειρήσεων.*²²⁹

Αυτό που μας υπενθυμίζει συνεχώς είναι η προτίμηση του στη μικρή καλλιέργεια έναντι της μεγάλης και την ίδια άποψη ενστερνιζόταν και το 1922. Το καθεστώς που ίσχυε προ των μεταρρυθμίσεων επέτρεπε την κυριαρχία μόνο των τσιφλικάδων και όχι της μικρής ιδιοκτησίας. Μία αρνητική πτυχή αυτού του καθεστώτος ήταν η σχέση ιδιοκτήτη και κολλίγου, του οποίου η παραμονή στο εκάστοτε κτήμα εξαρτιόταν από την θέληση του ιδιοκτήτη. Ο Παπαναστασίου πίστευε πως η αντιμετώπιση του συγκεκριμένου ζητήματος θα είχε θετικές επιπτώσεις στη γονιμότητα και την καλλιέργεια του Θεσσαλικού εδάφους. Ενδεχόμενα πλεονεκτήματα οικονομικής φύσεως των μεγαλοκτηματιών προσπαθεί να τα απορρίψει και αυτό το διαπιστώνουμε στο παράδειγμα με τα λιπάσματα. Υποστηρίζει συγκεκριμένα ότι δεν αγοράζουν λιπάσματα μόνο οι μεγαλοκτηματίες σε καλές τιμές, επειδή αγοράζουν μεγάλες ποσότητες, αλλά

²²⁷ Στο ίδιο, σελ.157.

²²⁸ Στο ίδιο, σελ.160.

²²⁹ Στο ίδιο, σελ.316.

και οι μικροί καλλιεργητές με την δημιουργία συνεταιριστικών ενώσεων.²³⁰ Πίστευε πως στον τομέα της γεωργίας η εισροή πολλών κεφαλαίων δεν συνεπαγόταν την απόκτηση περισσότερων εσόδων, όπως στην βιομηχανία. Με αυτό τον τρόπο κατακρίνει άμεσα τον στόχο των μεγαλοκτηματιών για κέρδος. Η πλέον ενδιαφέρουσα παρατήρηση που προκύπτει είναι ότι το αγροτικό Θεσσαλικό ζήτημα δεν σχετιζόταν μόνο με τους ακτήμονες καλλιεργητές. Με βάση αυτό το άρθρο κατανοούμε πως δεν υποτιμάει τελείως ότι η έλλειψη υδραυλικών έργων και το καταλληλότερο σύστημα καλλιέργειας αποτελεί έναν παράγοντα στην πρόληψη, ή την καταπολέμηση του αγροτικού ζητήματος σε οποιαδήποτε χώρα. Για την επίλυση του ζητήματος ο Παπαναστασίου εξέφρασε την ευχή του οι κυβερνώντες να ήταν πεπεισμένοι για «την ανάγκη της προτιμήσεως του γενικού κοινωνικού συμφέροντος απέναντι του συμφέροντος ορισμένων ατόμων».²³¹

Στο άρθρο του με τίτλο «Το αγροτικό ζήτημα πάλιν επί τάπητος»²³² ήταν περισσότερο παραστατικός στην έκταση του προβλήματος. Αυτό κατανοούμε με την αναφορά του ότι οι μεγάλες ιδιοκτησίες της Θεσσαλικής πεδιάδας ήταν τα δύο τρίτα των συνοικισμών της περιοχής. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία, ότι πριν την εδαφική αλλαγή των συνόρων το 1881, δεν υπήρχε αγροτικό ζήτημα, παρά μόνο στην Κέρκυρα. Ωστόσο το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του άρθρου είναι ότι χαρακτηρίζει με έμμεσο τρόπο τους νέους Έλληνες τσιφλικάδες του 1881 τύραννους. Ο ίδιος ο Παπαναστασίου έκανε λόγο για «αυστηροτέρα, εγωιστικότερα συμπεριφορά των ιδιοκτητών ή των επιστατών των»²³³, η οποία αρχικά ήταν ανεκτή και από το Βενιζελικό κόμμα των Φιλελευθέρων. Το επόμενο βήμα του στο άρθρο ήταν να αναφέρει διεξοδικά τις μεταρρυθμίσεις που ελήφθησαν από το 1911 και άμβλυναν το αγροτικό ζήτημα σε σημαντικό βαθμό. Δεν λέμε σε απόλυτο βαθμό, γιατί η ενσωμάτωση της Μακεδονίας και της Θράκης και η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων οδήγησαν στην θέσπιση νέων νόμων. Σε ομιλία του στη Βουλή το 1929, ο Παπαναστασίου δείχνει την απογοήτευση του, όταν του είπαν ότι μονοπώλησε το αγροτικό ζήτημα. Μέσα από αυτό το συμβάν θα κατανοήσουμε την άποψη του για τον Βενιζέλο. Συγκεκριμένα κατανοούμε μια μικρή απογοήτευση του για την μη

²³⁰ Στο ίδιο, σελ.164.

²³¹ Στο ίδιο, σελ.194.

²³² Στο ίδιο, σελ. 314-330.

²³³ Στο ίδιο, σελ. 320.

ριζοσπαστικότητα του Βενιζέλου πάνω στο αγροτικό ζήτημα από τα πρώτα χρόνια που πρωτοεμφανίστηκε στα πολιτικά πράγματα. Ωστόσο του αναγνωρίζει, ότι λίγα χρόνια αργότερα, το 1917, όταν και συνεργάστηκε με τον Βενιζέλο, βάδισε στην σωστή κατεύθυνση.²³⁴

Τον Παπαναστασίου τον απασχολούσαν τα κοινωνικά ζητήματα που είχαν εγκλωβίσει την κοινωνία της εποχής του σε μία στασιμότητα. Οι πράξεις του έδειχναν έναν άνθρωπο που δεν είχε μόνο την ιδιότητα του θεωρητικού μελετητή των κοινωνικών φαινομένων, αλλά και πίστευε ότι η επίλυση των ζητημάτων θα σηματοδοτούσε ένα καλύτερο αύριο για όλη την κοινωνία. Οι σπουδές του και η άμεση και ενεργή του ενασχόληση με την πολιτική μέσω του Λαϊκού κόμματος τον βοηθούσαν στην αποτίμηση των αποτελεσμάτων των πολιτικών που είχαν ληφθεί και στην πρόταση από τον ίδιο νέων μεταρρυθμίσεων. Ως προς το γλωσσικό ζήτημα επιθυμούσε η δημοτική γλώσσα να είναι κτήμα όλων των κοινωνικών τάξεων, για να βελτιωθεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Μία άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή του άρθρου του για τον Εθνικισμό είναι ότι ο «εθνικισμός» έχει πέντε κατηγορίες και ο πιο σημαντικός είναι ο πολιτικός, που έχει τις δικές του υποκατηγορίες. Το τελευταίο θέμα με το οποίο ασχοληθήκαμε ήταν το αγροτικό ζήτημα. Ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα το ενδιαφέρον του ήταν πολυετές και με συγκεκριμένες προτάσεις, που έχουν ως επίκεντρο τους την συλλογική δράση με την μορφή των αγροτικών συνεταιρισμών για να αντιμετωπιστεί η μεγάλη καλλιέργεια. Ένα σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι κολλίγοι ήταν η αυταρχικότητα των τσιφλικάδων και των επιστατών τους.

²³⁴ Στο ίδιο, σελ.583

Επίλογος

Η Ελληνική κοινωνιολογία, στα πρώτα της βήματα, δεν μελετά επιμέρους πτυχές της κοινωνικής ζωής ομάδων. Προσπαθεί να αναλύσει τις κοινωνικές και ιστορικές επιδράσεις και αιτίες της Επανάστασης του 1821. Οι Έλληνες Κοινωνιολόγοι αναλώνουν μέρος της ανάλυσης τους σε σοβαρά κοινωνικά ζητήματα (π.χ. γλωσσικό ζήτημα) που ταλανίζουν την Ελλάδα. Επιχειρούν μέσα από τα επιστημονικά περιοδικά και τα αυτοτελή τους έργα να παρουσιάσουν τις αντιλήψεις των στοχαστών της κοινωνιολογίας του εξωτερικού και να θέσουν τα θεωρητικά θεμέλια για την περαιτέρω ανάπτυξη της στο εφαρμοσμένο κομμάτι. Η άποψη του Marx για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας παρουσιάζεται σε όλους τους Έλληνες κοινωνιολόγους, ακόμη κι αν δεν συμφωνούν απόλυτα με τον οικονομικό παράγοντα. Η Γερμανική κοινωνιολογία κατέχει σημαντική θέση στην αναλυτική τους σκέψη. Τα ονόματα που τους επηρέασαν δεν ήταν μόνο ο Simmel και ο Tonnies, αλλά και ο Manheim²³⁵. Μας επισημαίνουν την αλληλεπίδραση της κοινωνιολογίας με τις άλλες επιστήμες, όπως η φιλοσοφία. Επίσης καταδικάζουν τον ατομικισμό που επέφερε η ανάδυση του καπιταλισμού και για αυτό το λόγο προτείνουν την ανάπτυξη συλλογικών πρωτοβουλιών. Τελειώνοντας θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι κάποιοι κοινωνιολόγοι, όπως ο Σκληρός και ο Παπαναστασίου, πιστεύουν σε έναν σταδιακά εξελισσόμενο ουτοπικό σοσιαλισμό που αποβλέπει σε μία βαθμιαία μεταλλαγή της Ελληνικής κοινωνικής δομής των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα.

²³⁵ Manheim K., *Ιδεολογία και Ουτοπία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1997.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- «ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του», Πρακτικά του Συνεδρίου, 5-7 Δεκεμβρίου 1986, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990.
- ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Οι Κλασικοί της Κοινωνιολογίας: κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2008.
- ΑΞΕΛΟΣ Λ., *Γ. Σκληρός: σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Στοχαστής, 1970.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας, 1975.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., *Από την πολιτική και πνευματική ζωή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, Αθήνα, Εκδοτική Εστία, 1982.
- DESCARTES R., *Λόγος περί της μεθόδου*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978.
- ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Η υλιστική θεωρία της Ιστορίας κατά Κάρολον Μαρξ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, τόμος 1, τευχ. 2, 1908, σελ. 153-162.
- ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά κόμματα», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος 1, τευχ.1, 1921,σελ. 3-19.
- ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Κοινωνία και Πολιτεία: γενικός θεωρητικός καθορισμός», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος 1, τευχ.2-4, 1921,σελ. 117-127.
- ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Ο ατομικός άνθρωπος και η κοινωνία (αρχικαί διευκρινήσεις)», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τομ.6, τευχ.2, 1926, σελ. 97-110.
- ΖΗΣΗΣ Π., « Η συμβολή του Ferdinand Tonnies εις την κοινωνιολογία», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τομ.8, τευχ.2, 1928, σελ. 205-227.
- ΖΗΣΗΣ Π., « Κοινωνιολογία και Φιλοσοφία του δικαίου», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τομ.8, τευχ.3, 1928, σελ. 320-331.
- HOBSBAWM E., *Για την Ιστορία*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1998.
- HOBSBAWM E., *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1994.

- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Ο Φερδινάνδος Tonnies και η κοινωνιολογία», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τομ.6, τευχ.4, 1926, σελ. 315-322.
- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Κοινωνιολογία», λήμμα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 10, 1930.
- ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 1924.
- ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974.
- ΚΥΡΤΣΗΣ Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 1996.
- ΚΥΡΤΣΗΣ Α., *Greek Interbellum Modernizers and the `Sociological Idea*, *International Sociology*, 1998. Στο <http://iss.sagepub.com/content/13/3/311> (τελευταία πρόσβαση 29/03/2014).
- ΛΕΜΠΕΣΗΣ ΕΥ., «Κριτική της Κοινής γνώμης», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τομ.9, τευχ.3, 1929, σελ.373-420.
- ΛΕΥΚΟΠΑΡΙΔΗΣ Ξ. (επιμ.), *Αλέξανδρου Παπαναστασίου: μελέτες, λόγοι, άρθρα.*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1957.
- ΛΥΤΡΑΣ Α., *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση: Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2004.
- ΜΑΝΗΕΙΜ Κ., *Ιδεολογία και Ουτοπία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1997.
- ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σ., *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1998.
- ΜΑΡΧ Κ., *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος Α, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2002.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Μ., «Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Λεμπέση», *Νέα Κοινωνιολογία* (β' περίοδος), τεύχος 28, 1999, σελ. 9-47.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Μ. (επιμ.), *Άπαντα Κοινωνιολογικά Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, τόμος 1, Αθήνα, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Μ. (επιμ.), *Άπαντα Κοινωνιολογικά Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, τόμος 2, Αθήνα, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992.

- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Μ. (επιμ.), *Άπαντα Κοινωνιολογικά Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, τόμος 3, Αθήνα, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Μ. (επιμ.), *Άπαντα Κοινωνιολογικά Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, τόμος 4, Αθήνα, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1992.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Μ. (επιμ.), *Άπαντα Κοινωνιολογικά Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, τόμος 5, Αθήνα, Εκδόσεις Γιαλλέλης, 1996.
- ΜΟΣΧΟΣ Ε.Ν, (επιμ.), *Τα δοκίμια: φιλοσοφικά, θρησκευτικά, επιστημονικά, ιστορικά, λογοτεχνικά, πολιτικά κα άλλα δοκίμια και άρθρα Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, τόμος 5, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2002.
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΣ Γ., *Η Ελληνική Κοινωνία στην πρώιμη Μαρξιστική Σκέψη: Γ. Σκληρός-Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, τόμος Α και Β, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1995.
- ΠΑΛΛΗΣ ΑΛ., *Μπρουσός*, Αθήνα, Εκδοτική Ερμής, 1975.
- ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΑΛ., *Ο Εθνικισμός: Κοινωνιολογική μελέτη*, Αθήνα, Εκδόσεις Δημιουργία, 1992.
- ΠΛΕΚΗΑΝΟΝ Γ., *Η φιλοσοφία της ιστορίας και ο ρόλος της προσωπικότητας*, Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική, 1956.
- ΠΛΕΚΗΑΝΟΝ Γ., *Τα Θεμελιώδη προβλήματα του Μαρξισμού*, Αθήνα, Γεράσιμος Αναγνωστίδης, 197;.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνικος, 2006.
- ΣΚΛΗΡΟΣ Γ., *Το Κοινωνικόν μας ζήτημα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, 1922.
- ΣΚΛΗΡΟΣ Γ., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Κατερίνη, Εκδόσεις Μάτι, 2000.
- ΣΚΛΗΡΟΣ Γ., «Μεθοδολογία: υποκειμενική και αντικειμενική κοινωνιολογία», *Γράμματα*, τομ.5, φυλ.41, 1919, σελ. 198-204.
- ΣΠΑΝΑΚΟΥ Ζ., *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Γιάννη Κορδάτου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991.
- ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ρ., *Ο Γ.Σκληρός στην Αίγυπτο: σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1988.

- ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ρ., (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Ερμής, 1976.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2006.